

Bu kitap, Patates Baskı Ekibi tarafından tek kopya olarak, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Görme Engelliler bölümünde kullanılmak üzere görmeyen okuyucuların yararlanabileceği hale dönüştürülmüştür.

Bu çalışma Patates Baskı'nın söz konusu kamu hizmetine destek sağlamak amacı ile gönüllü olarak yürüttüğü bir faaliyettir. ERZURUM YOLCULUĞU

* Aleksander Sergeyeviç Puşkin YABA YAYINLARI : 48

DÜNYA YAZARLARINDAN SEÇMELER

ISBN 975 - 386 - 011 - 0

1. Basım : Yenigün Yay. ist. 1961

• Yeniden gözden geçiren, (basıma hazırlayan : A Doğan * 1. Basım : Temmuz 1993

• Kapak düzeni : D. Piranlı

• Dizgi, baskı, cilt : San Matbaası

YABA YAYINLARI P-K. 404 Ulus (06043) ANKARA Tel - Fax : 31664 00 - 347 62 66

A.S. PUŞKİN

ERZURUM YOLCULUĞU

Ruşçadan çeviren Z. BAŞTIMAR

BEYAZİT DEVLET KÜTÜPHANESİ

Tasnif

891733

No.

331532.

YABA YAYINLARI

5799-53 .Aleksander Sergeyeviç Puşkin (1799 — 1837)

PUŞKİN VE «ERZURUM YOLCULUĞU»

Puşkin yeryüzünde hayatı ve sanatı en çok incelenmiş bir şairdir denebilir, ama onun dillini 'konuşan yurdunun dışında her yanıyla iyice anlaşılmış bir şairdir denemez. Edebi türlerin hemen hepsini denemiş, hepsinde üstün değerler vermiş olan bu büyük sanatçının asıl özelliği şiirindedir. Bu şiirin büyüsunü oluşturan nitelikleri başka dillere oldukları gibi geçirmekse zordur.

Şairin çocuk denecek bir yaşta yükselen, yurdunu coşturan, Çar'ı ürküten gür sesinin yankıları Rusya'nın sınırlarını çok çabuk aştı. Daha yirmi yaşındayken adı Fransa'da la revue Encyclopedique'e girdi, eserleri Fransızcaya çevrilmeye başladı. 1826 da Chopin'in kardeşi J. M. Chopin «Bahçesaray Çeşmesi» ni besteledi. Daha sonraları ünlü Fransız yazarı Prosper Merimee salt Puşkin'i aslından okuyabilmek için, Rusça öğrendi. «Maça Kızı» nın çok başarılı bir çevirisini verdi, daha bir çok eserlerini de Fransızcaya çevirdi. 1899 yılında Emile Zola, Puşkin'in yüzüncü doğum yılının bütün uygarlığın bayramı olduğunu ilan ediyor du. Alexandre Dumas (pere), Amine Gide v.s. gibi yazarlar Puşkin'in Fransızcaya çevrilmesi işiyle (Rusça bilmedikleri halde) doğrudan doğruya uğraştılar. Ama Fransızların dudaklarında gene de şu soru vardı: «Büyük Rus şairine sınırı aşmaya yardım edecek güçte bir Fransız çıkmayacak mı?»Puşkin'i olduğu gibi çevirmek. Ne kadar güç bir iş bu! Fransızlar için güç, ya bizim için?

Puşkin'in bazı nesirleri" (Belkin'in hikâyeleri, Yüzbaşının Kızı, Dubrovski v.s.) ile Boris Godunov adlı piyesi dilimize çevrildi. Millî Eğitim Bakanlığı yayınlarında — rahmetli Oğuz Pel-tek'in, temiz Türkçesiyle Fransızcadan dilimize çevirdiği — «Puşkin» adlı iki ciltlik biyografik eserde Puskin'in şiirlerinden' bir çok parçalar var. Ama bunlara Puskin'in şiirleri dönebilir mi?

Şiir dili bambaşka bir dildir. Şair bizim sözcüklerimizi kullanır, ama kendi gönlünün diliyle konuşur. Bu dilin kendine göre bir morfolojisi, bir söz dizimi, daha doğrusu ses dizimi var. Evet, ses dizimi; çünkü şiir kendine göre bir bestedir; söz ezgilerinden bir beste. Batı müziğinden bir parçayı onu hiç anlamayan bir doğulunun müzik diline çevirmek ne kadar zorsa bir şiiri, yazıldığı dildeki bestesiyle başka bir dile çevirmek de hemen hemen o kadar zordur, imkansızdır demiyorum, hayır, Kur'a-nın arapçadan başka dile çevrilmesini küfür sayan bir softanın durumuna düşmek istemem.

* * *

Puşkin daha yirmi yaşında yoktu, kulaktan kulağa fısıldanan mısralarının sesi Çar'ın uykusunu bozacak kadar kuvvetli çıkıyordu. O yaşta Sibirya'ya sürülmek tehlikesi baş göstermişti, Şair dostlarıyla birlikte bu uğursuz anın gelmesini bekliyordu. Nihayet o an geldi. Genç sairin kaldığı yere çarın emriyle baskın yapıldı. Puşkin bütün kâğıtlarını önceden yakmıştı. Liseden arkadaşı Puşçin hatıralarında bu olayı şöyle anlatır:

«Bir sabah polis müdürü Puşkin'i dönemin genel valisi kont Miloradoviç'in yanına çağırdı. Puşkin getirilince Miloradoviç onun kaldığı yere gidilmesini, bütün kâğıtlarının mühürlenip getirilmesini emretti. Bu emir üzerine Puşkin dedi ki: «Boşuna yapıyorsunuz bunu, kont. Aradığınız şeyleri bulamayacaksınız. Bana kâğıt kalem verilmesini emredin, burada hepsini size ya-

* Sonradan Puskin'in başka yapıtları da Türkçeye çevrilmiştir (ed)

zayım.» Kâğıt kalem verilince Puşkin oturup ezberindeki bütün kaçak şiirlerini yazdı.»

Çar Aleksander, Puşkin'e diş biliyordu. Onu ya Sibirya'ya sürecektir, ya da Solovetski manastırına tıkacaktı. Puskin'in bu davranışından (kaçak şiirlerini kendi eliyle yazıp verişinden) çok hoşlanan Miloradoviç'in ve şairi sevenlerin ricaları üzerine yumuşayan Çar, cezayı hafifletti, Puşkin 1820 mayısında belirsiz bir süre ile güney Rusya'ya sürüldü. Beş yıl sonra, 1825 yılının 14 aralığında dekabristlerin tara-lıkçılarının) isyanı patlak verdi. Çarlık zulmüne, kölelik düzenine karşı soylu aydınların tertiplelediği bu ayaklanma kanla boğuldu. Puskin'in arkadaşlarından' beşi, bu arada hareketin en ateşli önderlerinden şair Riliyev idam edildi, aralarında çok sevdiği dostu Puşçin'in ve daha bir çok arkadaşının bulunduğu yüzlerce dekabrist Sibirya'ya sürüldü.

Ayaklanma sırasında Puşkin Petersburg'da yoktu, hâlâ sürgündeydi, ama ağızlarda onun özgürlük şiirleri dolaşıyordu. Tutulanların sorgularında sık sık onun adı geçiyor, imparatorun kulaklarında onun adı çınlıyordu. 1826 nisanında Puşkin dönemin yaşlı şairi Jukovskl'ye bir mektup yazarak, son olaylara karışmadığına göre, Petersburg'a dönmesine izin verilmesi umudunun olup olmadığını sordu. Juskovski'den aldığı karşılık şu oldu: «Son olaylara karışmış değilsin, doğru. Ama her suçlunun kâğıtlarında senin dizelerin var».

Sürgün hayatının yedinci yılında bir gün, Puşkin bir jandarma subayıyla apartopar Moskova'ya getirildi. Günlerce süren bir yolculuktan sonra dinlenmeden, diyor Puşkin, «... üstüm başım çamur içinde beni Çar'ın çalışma odasına soktular. «Günaydın, Puşkin; dedi Çar, dönüşüne memnun musun?» Gerekir şe-kilde karşılık verdim. Hükümdar uzunca bir süre benimle konuştu, sonra sordu: «Puşkin, Petersburg'da olsaydın 14 aralık olayına katılır mıydın?» — «Muhakkak katılırdım, haşmetli, bütün dostlarım işin içindeydi, Ben dışında kalamazdım...» — «Artık çocukluğu bırak, dedi hükümdar, umarım ki akıllı uslu durur-

6

sun artık; bir daha kavga etmeyiz seninle. Yazdığın her şeyi bana göndereceksin; bundan böyle senin sansürcün ben olacağım.»

Çar'ın Puşkin'e karşı bu güleryüzlülüğü sadece yüzünde, tatlı di dilindeydi. Şairin sıkıca göz altına alınmasını emretti: Davranışları, ilişkileri, kendisine jurnal edilecekti.

Üç yıl bu boğucu hava içinde geçti. Yurt dışına yolculuğa çıkmak, Paris'e gitmek için şair başvurduğu her yerden red cevabı aldı. Nihayet kimseden izin istemeden, bir yol tezkeresi

edinerek Tiflis'e gitti. Puskin'in bu davranış Çar Nikolay'ın hoşuna gitmemiştir; göz altında tutulması, her davranışının kontrol edilmesi için peşinden emirler yollandı.

«Erzurum Yolculuğu» Puskin'in bu yolculuk sırasındaki izlenimlerinin bir bölümüdür. Kafkasya ordusundaki sürgün arkadaşlarını görmek isteyen şair, savaş halindeki orduya katılmak için kumandanlığa verdiği dilekçeye olumlu bir karşılık aldı. Ordu içinde gözetlenmesi, kontrol edilmesi daha kolaydı. Sonra, komutanlar için kahramanlık, zafer destanları yazabilecek ünlü bir şairi orduya sokmamak büyük bir fırsatı tepmek olurdu. Ordu içinde şairi göz altında tutmak gerçekten de kolay oldu. Ama beklenen zafer, destanlarından ses çıkmadı. Kafkas ordusu baş komutanını olduğu kadar dönemin basını da bir hayli kızdırdı bu. Zafer destanı şöyle dursun, şairin 1829 seferi üstüne yazılmış taşlamalarından söz ediliyordu.

•Fransız hükümetinin doğuda diplomatik ajanı olarak bulunan Viktor Fontanye 1834 yılında «Fransız hükümetinin emriyle doğuda yapılan 1830-1833 yolculuğu. İkinci Anadolu Yolculuğu» adlı bir kitap yayınladı. Burada I. Nikolay'ın doğu siyaseti, Fransız sömürgeciliği gözüyle inceleniyor, Rusya'nın artan askerî gücüne, bunun tehlikelerine işaret olunuyor, Nikolay'ın Gürcistan siyaseti çözümleniyor, Avrupa protestoya çağırılıyordu. Yaza-kitabında Türkiye seferinde Rus ordusu baş komutanı olan, Pas-keviç'in ve öbür komutanların sözünü ederken «yurttaşlarının kahramanlıklarını dile getirmek için başkentten ayrılmış ünlü bir şair» i de onların arasına katıyor, ama bu şairin savaşlarda bir «destan konusu değil, taşlama konusu» bulunduğunu söylüyordu

Hükümetle arası zaten iyi olmayan şairi, bayağı suçlandım bir dil kullanan bu kitap, Puskin'i, yayımlamayı hiç düşünmediği altı yıl önceki unutulmuş yolculuk notlarını çarçabuk bir araya getirip bastırmaya zorladı.

* * *

1830 yılında Puskin, Moskova'nın en güzel kızıyla evlendi. Evlilik, şaire beklediği mutluluğu, sükûnu vermedi. Karısı balo lara, süse düşkün bir kadındı. Şiiri sevmiyordu. Evlilik, şairi polis kontrolünden, göz altında tutulmaktan da kurtarmamıştı. Üstelik, şimdi bütün Petersburg onun ve güzel karısının sözünü ediyordu. Şairin hiç sevmeyişi saray ve ona yakın çevreler kendisi ve karısı üstüne yalanlar uyduruyor, dedikodu konularını durmadan besliyordu. Bu iftira ve dedikodu bataklığı içinde şair şerefini hayatıyla korumak durumuna sokuldu. Karısına musallat edilen «Rus sarayının cins boğası» ile, genç bir subayla yaptığı, önlenmesi Çar'dan rica edildiği halde onun göz yumduğu bir düelloda öldürüldü. Rus halkıyla birlikte bütün dünya, insanlığın çok seyfek yetiştirdiği bu olağanüstü yeteneğin acısını duyarken Çar I. Nikolay ve yakınları büyük bir «belâ» dan kurtulmuş olmanın sevincini duyuyorlardı

Ölümünün yüzüncü yıldönümünde, vaktiyle yabanî, vahşi sayılan halklar, Puskin'in «Anıt» adlı şiirini kendi radyolarında, kendi dilleriyle okudular:

Adım söylenir bir gün dört bucağında büyük Rusya'nın, Herkes kendi dilinde anar beni, Gururlu islav torunu da, Finli de, yaban Tonguz da, Bozkırların dostu Kalmuk da.

8Yaşayacağım gönlünde halkın uzun saman Sazımla iyi duygular uyandırdığım için, Korkunç bir çağda övdüğüm için özgürlüğü, Çağırdığım için yardımına düşkünlerin.

Yine o yıldönümünde o zaman doksan yaşını aşmış olan ünlü Kazak akını (halk şairi)

-Cambul, Puskin için yaktığı ağıdı okudu :

öldürüldün kirli elleriyle celladım.

Ne demek senin için ölüm, canlı türkülerin senin.

İşıldıyor altın sözlerin, adın.

Akını oldun 'yeryüzünde bütün ulusların. Okuyor heyecan dolu gözlerle türkülerini bak Başkır, Türkmen, Belorus ve Kazak.

Puskin'in sürtenini Türkçede Belki-, ama tatlı bir hayal.

okumak! Bir hayal mı bu?

Z. B.

10ÖNSÖZ

Geçenlerde elime, 1834 yılında Paris'te basılmış, Fransız hükümetinin emriyle doğuya yapılan bir yolculuk, adlı bir kitap geçti. Yazar 1829 seferini kendine göre anlatarak sözlerini şöyle bitiriyor:

Hayalinin zenginliğiyle tanınmış bîr şair gördüğü bütün büyük olaylarda bir şiir konusu, değil, yergi ko» nusu bulmuştur.*

Türk seferinde bulunmuş şairlerden yalnız A. Ş. Homyakov ile A. N. Muravyev'i tanıyordum, ikisi de kont Dibiç'in ordusunda bulunuyordu. Birincisi, o zamanlar güzel birkaç lirik şiir yazmıştı, ikincisi, o 'kadar güçlü etki yapan Kutsal Yerlere Yolculuğu üzerinde düşünüyordu. Ama ben, Erzurum seferi üzerine yazılmış - hiç bir yergi okumadım.

O kitapta, bağımsız Kafkas kolordusunun generalleri arasında -adımı görmesem burada söz konusu edilenin ben olduğumu hiç anlamazdım. Ona (Prens Paske-viç'in ordusuna) kumanda eden komutanlar arasında general Murayyev... Gürcü generali Çuçevadze... Ermeni prensi Bebutov... Prens Potemkin, general Rayevski ve nihayet yurttaşlarının kahramanlıklarını anlatmak için, hükümet merkezinden ayrılan K. Puşkin göze çarpıyordu.

italik olan parçalar, sözler yapıtın aslında Fransızcadır.'Çev.

12

Kabul ediyorum : Fransız gezmeninin bu satırları, övücü niteliklere rağmen, Rus dergilerinin sövgülerinden daha can sıkıcı geldi bana. İlham aramak bana her zaman gülünç ve anlamsız görünmüştür: İlham aranmakla bulunmaz; şairi onun kendisi bulması gerek. Savaşa geleceğin kahramanlıklarını anlatmak için katılmak, benim için hem çok kendini beğenmişlik, hem çok yakışsız bir şey olurdu. Ben askerî görüşlere katılmam. Bu benim işim değil. Saganlu'yu cesurca geçiş, Kont Pas'keviç'in seraskeri Osman Paşa'dan ayırdığı bu harekât, yirmi dört saat içinde iki düşman kolordusunun bozguna uğratılması, hızla Erzurum'a yürüyüş, tam bir başarı ile sonuçlanan bütün bunlar (örneğin Doğuya yolculuğun yazarı ticaret konsolu bay Fontanye gibi) askerlere göre gülünç 'olabilir, ama beni güler yüzle çadırının gölgesine kabul eden, büyük kaygıları arasında bana iltifat etmeye zaman bulan ünlü bir başbuğa taşlamalar yazmaya sıkılırdım. Güçlülerin kayırmasına ihtiyacı olmayan bir insan, onların güler yüzlülüğüne, konukseverliliğine değer verir. Çünkü onlardan başka şey isteyemez. Nankörlükle suçlama, önemsiz bir eleştirme veya edebî bir sövgü gibi, yanıtsız bırakılmamalıdır. İşte bunun için bu önsözü bastırmaya, bu yol notlarını, 1829 yılında yazdığım her şey gibi, ortaya koymaya karar verdim.

A, Puşkin

13BİRİNCİ BÖLÜM

Bozkırlar. Göçebe çadırı. Kafkas sulan. Askerî Gürcü yolu. Vladikafkas. Osetin cenazeleri. Te-rek. Dariyal boğazı. Karlı dağların aşılması. Gürcistan'a ilk bakış. Su kemerleri. Husrev. Mirza. Duşet belediye başkanı.

Moskova'dan Kaluga'ya, Belev'e, Orel'e gittim, böylece ikiyüz küsur verstlik * yol aldım; ama Yermolov'u da gördüm.

Yermolov Orel'de yaşıyor, köyü kente yakın. Saat 8 de kendisine gittim, onu evde bulamadım. Arabacım bana Yermolov'un saf yürekli, dindar bir adam olan ba basından başka kimseye gitmediğini, kentteki memurlar dan başka evinin herkese açık olduğunu söyledi. Bir saat tonra tekrar ona gittim. Yermolov beni her zamanki gü-leryüzlülüğüyle karşıladı, ilk bakışta, her zaman profilden çizilen portreleriyle onda en ufak bir benzerlik bulamadım. Yüzü yuvarlak, kül rengi gözleri çakmak çakmaktı, ak saçları dimdikti. Herkül gövdesinde bir kaplan başı.

Tatsız bir gülümseme, çünkü doğal değil. Düşün

Verst : 1,067 kilometre.

15meye başladığı, alnını buruşturduğu zaman güzelleşiyor, şaşılacak şekilde Dov'un1 çizdiği şairane bir portreyi anımsatıyor. Yeşil bir çerkes çekmeni* giyiyordu. Çalışma odasının duvarlarında, Kafkasya'daki egemenliğinin anıları olan kılıçlar, hançerler asılıydı2. Görünüşe göre, işsiz - güçsüz durmaya zor katlanıyordu. Birkaç kez Pas keviç'den söz açtı, hepsinde de alaycı bir dil kullandı. Zaferinin önemsizliğinden söz ederken boru sesinden önünde duvarlar yıkılan Navin'e benziyordu. Erivan kontunu İsrafil kontu diye adlandırıyordu. Zekâsı ustalığı olmayan, sadece inatçı olan bir paşaya, örneğin Şumia'da kumandanlık eden paşaya bir hücum etsin hele, diyordu Yermolov, Paskeviç'in işi dumandır. Paskeviç'in İran seferinde çok iyi davrandığı zeki bir adamın, ondan daha iyisini yapabilmek için ona benzer şekilde davranmaktan başka bir şey yapamayacağı yolundaki bir sözü, kont Tolstoy'un sözünü Yermolov'a hatırlattım.; Güldü, ama bunu kabul etmedi/İnsanlarda, ekonomik davranılabilir di, dedi. Hatıralarını yazdığım veya yazmak istediğini sanıyorum. Karamzin3 tarihinden memnun değil o, ateşli bir kalemin, Rus halkının bir hiç Olmaktan çıkıp güçlü, görkemli bir varlık haline gelişini anlatmasını istiyordu. Kurbski'nin hatıralarından heyecanla söz ediyordu. Almanlara iş çıktı. Elli yıl sonra, diyordu, şimdiki seferde falanca Alman generalinin kumanda ettiği yardımcı bir

* Çekmen : Bir çeşit ceket, cepken.

1 Döv : Hollandalı bir ressam (1613-1675).

2 General Yermolov (1772-1861) : 1812 de Napolyon ordularıyla yapılan savaşlarda başarı göstermiş -bir generaldir. Zamanın ida-

.resine muhalif olduğu sezildiği için 1817 de Kafkasya kolordu komutanlığıyla Petersfourg'dan uzaklaştırılmıştı. Kafkasya'da hemen hemen bağımsız bir yönetim kuran Yermolov özgürlükçüler dağlılara karşı amansız bir baskı ve sindirme politikası gütmüştür. Puşkin'in ona uygun bulduğu ad şuydu: Büyük Şarlatan».

3 Karamzin (1765 -1826) : Ünlü Rus tarihçisi ve şairi.

16

Prusya veya Avusturya ordusunun bulunduğunu sanacaklar. Yanında iki saat kaldım. Küçük adımları tam olarak hatırlayamadığına cam sıkılıyordu. Gönül okşayıcı tavırla özür diledi. Söz, birkaç kez edebiyata döndü. Gri-boyedov'un şiirleri için, onları o'kurken insanın elmacık kemikleri ağrır diyor. Hükümetten, politikadan hiç söz edilmedi.4

Önümde Kursk ve Harkov yolu vardı, ama ben Kursk restoranında öğle yemeğini feda ederek (ki yolculuklarımızda bu önemsiz sayılmaz) ve bu restorana değmeyen Harkov Üniversitesi'ni görmeyi merak etmeksizin direk Tiflis yoluna saptım. Telets'e kadar yol çok berbat. Arabamın tekerlekleri birkaç kez çamura gömüldü. Odesa çamuru gibi bir çamur. Yirmi dört saatte elli versten çok gidemediğim oldu. Nihayet Voronej bozkırlarım gördüm, rahatça yeşil ovaya daldım. Novoçerkas-ka'da kont Puşkin'i5 buldum, o da Tiflis'e gidiyordu, birlikte yolculuk etmeyi kararlaştırdık.

Avrupa'dan Asya'ya geçiş her saat kendini hissettiriyor: Ormanlar kayboluyor, tepeler düzleniyor, otlar sıklaşıyor, büyük bir bitme gücü gösteriyor; bizim ormanlarımızda olmayan kuşlar görünüyor; kartallar, bü-

4 Puşkin Yermolov'la konuşmasını söz konusu ederken «Hükümetten, politikadan hiç söz edilmedi» diyor. Buna rağmen, I, Nlkolay iktidarına ve hükümetin iç politikasına muhalif olarak tanınan bu generalin dekabristlere sempatisi, onlarla ilgisi açık olan Puskin'le bu görüşmesinin siyasî bir nitelik taşıdığı üzerinde durulur. Yermolov bir mektubunda bu görüşmeyi söz konusu ederek şöyle diyor: «Puşkin bana geldi. Onu ilk defa gördüm; tasavvur edebileceğin gibi onu canlı bir merakla izledim_ tik görüşme kısa olmaz, hu büyük yetenekte yaman bir etki altına alma gücü var!»

5 Şairin Kont Puşkin dediği, Tiflis'de görebileceğini umduğu biraz farfara tanınan küçük kardeşi Lev olsa gerek; kontluğu ona alay olsun diye şair kendisi vermiş olmalı.

yük bir yolun varlığını gösteren tümseklere konmuşlar, nöbet bekler gibi, bir gezmene gururla bakıyorlar. Kalmuklar menzil kulübelerinin yanına yerleşmişler. Cadır-ların yanında, Orlovski'nin o güzel resimlerinde gördüğünüz, biçimsiz, tüylü atlar otluyor6.

Geçen gün de (beyaz keçe ile kaplanmış kafesli çubuk örgüden) bir Kalmuk çadırını ziyaret ettim. Çoluk çocuk kahvaltıya oturmuşlardı. Ortada kazan kaynıyor; duman çadırın üstündeki bir delikten çıkıyordu. Çok güzel genç bir Kalmuk kızı tütün içerek dikiş dikiyordu. Yanına oturdum. — Adın ne? — *** — Kaç yaşındasın? — On sekiz. — Ne dikiyorsun? — Portur. — Kime? — Kendime. Lülesini bana verdi, kahvaltı etmeye başladı. Kazanda koyun yağıyla tuzlu çay kaynıyordu. Genç kız kendi tasım bana uzattı. Reddetmek isteme dim; nefes almamaya çalışarak bir yudum aldım. Başka bir halk mutfağının bundan daha 'kötü bir şey çıkarabileceğini sanmıyorum. Bununla yemek için bir şey istedim. Bana bir parça kuru kısırak eti verdiler; ona da şükrettim. Bu Kalmuk cilvesi beni korkutmuştu: Çadırdan çarçabuk çıktım, bozkır Tsirtsey'inden uzaklaştım7.

Stavropol'da gökyüzünün kenarında tam on yıl önce beni şaşırtmış olan bulutları gördüm. Hep aynı bulutlardı onlar, aynı yerdeydiler. Kafkas sıra dağlarının bu karlı dorukları.

Georgiyevsk'den Sıcak Sulara geldim. Burada büyük bir değişiklik gördüm: Benim zamanımda banyolar acele kurulmuş kulubeeiklerdeydi. Büyük bir kısmı ilkel şekilde olan kaynaklar fışkırır, buğulanır, beyaz ve 'kırmızı izler bırakarak dağdan . ayrı ayrı yönlerle doğru akarlardı. Ağaç kabuğundan veya kırılmış şişe diplerin

6 Orlovski : Savaş tablolarıyla tanınmış bir Rus ressamı (1777 1832),

18

den kepçelerle kaynar su çekerdik. Şimdi evlerde de mükemmel banyolar yapılmış. Etrafına ıhlamur ağaçları dikili bulvar Maşuk meyli üzerinde. Her yerde tertemiz yollar, yeşil banklar, düzgün çiçek tarhları, ufacak köprüler, pavyonlar. Kaynaklar düzeltilmiş, yanları kesme taşlarla döşenmiş; duvarlara belediye yönetmelikleri asılmış; her yerde düzen, temizlik, güzellik...

Kabul ediyorum: Kafkas suları şimdi çok konforlu; ama onların eski vahşi durumlarına acıdım. Sarp kaya-ıklardaki keçi yollarına, fundalıklara, kenarlarına tırmandığım önu çevrilmemiş uçurumlara acıdım. Suları hüznü bir halde bırakıp Georgiyevsk'e döndüm. Az sonra gece oldu. Temiz gökyüzü milyonlarca yıldızla örtüldü. Podkurn kıyısından ilerliyordum. Burada bir zamanlar

Puşkîn, Kalmuk kızıyla geçen konuşmasını ilk notlarında şöyle anlatır :

Geçenlerde atlarım koşuluncaya kadar bir Kalmuk kibitkasına (yani üstüne beyaz keçe gerilmiş çubuklarla kaplı yuvarlak ça dıra) gittim. Kibitkanın yanında Orlovski'nin yanılmaz kurşun kaleminin bize tanıttığı tüylü atlar otluyordu. Kibitkada koci bir Kalmuk ailesi buldum; kazan ortada kaynıyor, duman üstteki delikten çıkıyordu. — Çok güzel genç bir Kalmuk kıza tütün içerek dikiş dikiyordu. Yüzü esmer, yanık, dudakları kıpkırmızı, dişleri inci gibiydi. Kalmuk soyunun değişmeye başladığını görüyordum: Yüzlerinin ilkel çizgileri yavaş yavaş kayboluyor Yanına oturdum. — Adın ne? — ... — Kaç yaşındasın? — • On sekiz, — Ne dikiyorsun? — Potur. — Kime? — Kendimi. — Öp-sene beni. — Olmaz, ayıptır — Sesi pek tatlıydı. Bana lülesini verdi, bütün ailesiyle birlikte kahvaltıya koyuldu Kazanda ko yun yağıyla tuzlu çay kaynıyordu. (Hiç bir halkın mutfağının bundan daha iğrenç bir şey hazırlayabileceğini sanmıyorum). Kendi tasını bana uzattı. Reddetmeye gücüm yoktu; içtim, nefes almamaya çalışıyordum Yiyecek bir şey istedim, bana bir parça kurutulmuş kısırak eti verdiler. Onu büyük bir zevkle yedim Bu kahramanlıktan sonra <bir ödül hakettiğimi sandım. Ama benim Kalmuk güzeli balalaykayı (bizim balalaykaya benzer bir âleti) 'başıma indirdi. Bu Kalmuk iltifatı beni sıkıttı, kibitkadan çıktım, yoluma devam ettim — İşte ona (Kalmuk kızına) belki hiç bir zaman ulaşmayacak manzum bir mektup...

19A. Rayevski8 ile oturmuş, suyun melodisini dinlemiştik. Heybetli Peştu uzakta, dağlarla, kendi masallarıyla çevrili, gittikçe daha kara, daha koyu görünüyordu; nihayet karanlıklarda kayboldu.

Ertesi gün yolumuza devam ettik, bir zamanlar ge nel valilerin oturduğu bir kent olan Yekaterinogard'a geldik.

Askerî Gürcü yolu Tekateriograd'dan başlıyor; büyük posta yolu bitiyor. Arabalar Vladikafkas'a kadar kiralanılıyor. Bir kazak ve piyade muhafız kolu ile bir top veriliyor. Posta haftada iki kez gidiyor; yolcular ona katılıyorlar; buna fırsat deniyor. Biz çok beklemedik. Posta ertesi gün geldi; üçüncü gün sabahleyin saat 9 da yola çıkmaya hazır durumdaydık. Aşağı yukarı 500 kişilik bir kafile toplanma yerinde birleştik. Davul çaldı. Yola dizildik. Önden piyade erleriyle çevrili top ilerliyordu. Arkasında kaleskalar, briçkalar, bir 'kaleden öbür kaleye giden çadırli er arabaları gidiyordu; onların arkasında iki tekerlekli kağnılar gıcırıyordu. Yanlarda at ve öküz sürüleri koşuyordu. Onların yanlarında yamçılı, kementli Nagay kılavuzlar ılıyordu. Bütün bunlar önce çok hoşuma gitmişti, ama çabuk bıktım. Top adi adımla ilerliyor, fitil yanıyordu; askerler lülelerini ondan yakıyorlardı. İlerleyişimizdeki yavaşlık (ilk gün ancak 15 verst gittik), dayanılmaz sıcak, erzak yetersizliği, geceyi geçirdiğimiz yerlerin rahatsızlığı, nihayet Nogay kağnılarının gıcirtısı beni çileden çıkardı. Tatarlar, kendilerini gizlemeye gerek görmeyen insanlar gibi dolaştıklarını söyleyerek, bu gıcirtı ile övünüyorlar. Bu kez yolculuk böyle itibarlı bir topluluk içinde olmasaydı benini için daha hoş olurdu. Yol oldukça tekdüzen: Ova, çevre-

8 A, Bayevski : Sürgünlüğü sırasında Puşkin'i koruyan general Rayevski'nin büyük oğlu, şairin arkadaşı.

de tepecikler. Ufukta her gün biraz daha yükselen yüce Kafkas tepeleri. Bu ülkeye yetecek kaleler var: Eskiden her birimizin hız almadan atlayabileceğimiz hendeğiyle, kont Gudoviç zamanından beri kullanılmayan paslı topraklarıyla, üzerlerinde bir tavuk ve kaz, garnizonunun dolaştığı yıkılmış toprak tabyalarıyla... Kalelerde on tane yumurta, bir kap yoğurt bulunması zor yoksul kulübecikler...

ilk güzel yer Minare kalesiydi. Ona yaklaşırken bizim kervan çok güzel bir dereden, ıhlamur ve çınar ağaçlarıyla örtülü höyükler arasından geçiyordu. Bunlar vebadan ölen birkaç bin kişinin mezarlarıydı. Bulaşık küllerin meydana getirdiği türlü renkler beliriyordu. Sağda karlı Kafkas parlıyordu; önde kocaman ormanlık bir dağ yükseliyordu; onun arkasında bir kale vardı; etrafında, bir zamanlar Büyük Kabarda'nın başlıca aulu* olan yıkılmış Tatartub'un izleri görünüyordu. Tek başına duran ufakça bir minare yok olmuş büyük bir köyün varlığını gösteriyordu. Kurumuş bir selin kıyısındaki taş yığınları arasında boylu boyunca yükseliyordu, içinin merdiveni daha bozulmamıştı. Şerefeye çıktım, buradan artık hocanın sesi yükselmiyordu. Orada ünsever gez menlerin tuğlalara kazıdığı bilinmeyen birkaç isim gördüm.

Yolumuz Pitoreks bir şekil aldı. Dağlar üstümüzde uzayıp gidiyordu. Tepelerinde belli belirsiz görünen sürüler kayıp gidiyor, böcekler gibi görünüyorlardı. Çobanı da seçiyorduk, belki de Rus'tu, vaktiyle esir edilmiş, esir-likte ihtiyarlamıştı. Daha başka höyükler, başka hara-beler gördük. Yolun kenarında bir iki dikili mezar taş1 duruyordu. Oraya, Çerkeş adeti üzere, onların baskıncı atlıları gömülmüştü. Tatarca kitabe, taşa oyulmuş kılıç, tang şekilleri soyguncu atadan soyguncu torunlara hatıra olarak kalmış.

* Aul : Dağ köyü.

sıÇerkesler bizden nefret ediyorlar9. Onları geniş otlaklarından sürüp çıkardık; aulları yıkıldı, koskoca kabileler mahvoldu. Her saat dağların daha içerlerine çe kiliyor, oralardan baskınlar yapıyorlar. Savaş dışı kalan Çerkeslerin dostluğuna güvenilmez: Kabilelerinin azgın üyelerine her zaman yardıma hazırdırlar. Onların vahşi şövalyelik ruhu sezilir derecede düşmüş. Eşit sayıda kazaklara seyrek saldırırlar, piyadelere hiç saldırmazlar, topu görünce kaçarlar. Öte yandan, zayıf bir müfreze veya koruyucusuz kimseye hücum etmek fırsatını

kaçır -mazlar. Bu yanlar, onların yaptıklarının söylentileriyle dolu. Kırım Tatarları gibi silahsızlandırılmadıkça — ki kabile kavgaları, kan gütmeler yüzünden bunun uygunlanması çok zordur, — onları uslandırmak için hemen hemen hiç bir yol yok. Hançerle kılıç onların bedenlerinin ayrılmaz parçalarıdır; çocuk konuşmayı öğrenmeden onları kullanmayı öğrenir. Adam öldürme onlarda basit bir beden hareketidir. Esirleri fidye almak umuduyla saklarlar, ama onlara karşı korkunç derecede merhametsiz davranırlar, onları güçlerinin üstünde iş görmeye zorlarlar, çiğ hamurla beslerler, akıllarına estikçe döverler, çocuklarını onların başlarına bekçi dikerler: bu çocukların bir söz için onları kendi çocuk kılıçlarıyla kılıçlamak hakları vardır. Geçenlerde bir askere ateş eden kendi halinde bir Çerkeş yakaladılar.

Kendini hak-

8 Çerkesler bizden nefret ediyorlar : Bu sözlerle Puşkin Yermolov zamanında Çarlık Rusyasının Kafkasya'da güttüğü politikayı yermektedir. Bu politikanın başlıca ilkeleri dağlıları verimli topraklardan, otlaklardan atmak, dağlara sürmek, aç bırakarak boyun eymeye zorlamaktır. Bahne soygunculuk, haydutluktu. Resmî kâğıtlarda dağlılar «hırsız», «soyguncu» diye adlandırılırdı «Kaf. kas» adlı şiiri basılırken Puşkin sansür korkusuyla şu mısraları çıkarmıştı :

Böyle kovalıyor coşkun özgürlüğü kanunlar, Böyle inliyor zorbalık altında yaban oymak, Böyle öfkeleniyor sessiz Kafkas bugün, Böyle eziyorlar yabancı güçler onu.

h göstermek için tüfeğinin uzun zaman dolu kaldığını ileri sürdü. Bu halkla ne yaparsın? Bununla birlikte umulabilir ki, Karadeniz'in doğu bölgesinin elde edilmeyi Türkiye ile ticaret yolunu keserek Çerkesleri bize yaklaştıracaktır. Lüksün etkisi onların eğitimlerini kolaylaştırabilir: Semaver önemli bir yenilik olabilirdi. Daha güçlü, daha ahlaki, yüzyılımızın eğitimine daha uygun bir araç var: incilin öğütlenmesi. Çerkesler müslüman-lığı daha yakında kabul ettiler. Onları kendine çeken Kur'an havarilerinin faal fanatizmi olmuştur. Bu havariler arasında, olağanüstü bir adam olan, Kafkasya'yı ayaklandırarak Rus egemenliğine uzun zaman karşı koyan, sonunda esir düşüp Solovets manastırında ölen Mansur'un ayrı bir yeri var¹⁰. Kafkasya hristiyan misyonerler bekliyor. Ama bizim gibi uyuşuklar için canlı sözün yerine ölü harfleri döküp okuma - yazma bilmeyen insanlara dilsiz kitaplar yollamak daha kolay.

Vladikafkaz'a, dağların eşiği olan eski Kapkay'a vardık. Etrafı Osetin aullarıyla çevrili. Bunlardan birini görmeye gittim, bir cenaze alayına rastladım. Halk bir ' saklıyanın.' yanına toplanmıştı. Avluda iki öküz koşulu bir araba vardı. Ölenin akrabaları, dostları her yandan toplanıyor, yumruklarıyla alınlarına vurarak ve yüksek sesle ağlayarak saklıya'ya giriyorlardı. Kadınlar sakın duruyorlardı. Ölüyü bir yamçı üstünde dışarı çıkardılar.

... Lifte a warrior taking his rest With his martial cloak around him.¹¹

* Saklıya: Dağ evi-

** Kendi savaş paltosuna ibürünmüş yatıyor. Dinlenen bir savaşçı gibi-11

30 Şeyh Mahsur : Dağlıların kurtuluş savaşlarına 1785 yılında ilk defa olarak kutsal bir nitelik veren dağlı önderi. 1791 yılında Anapa'mın alınmasıyla esir düşmüş. Slisselburg kalesine (Puşkin Sîovetskaya manastırı diyor) hapsedilmiş, 1794 yılında ölmüştür.

23Onu arabaya koydular. Misafirlerden biri ölünün tüfeğini aldı, falyadan barutu üfledi, tüfeği ölünün yanına koydu. Öküzler hareket etti. Misafirler arkadan yürüdüler. Ölünün dağda, auldan otuz verst uzakta bir yere gömülmesi gerekti. Yazık ki, bu törenleri, adetleri bana kimse açıklayamadı.

Osetinler Kafkasya'da yaşayan halkların en yoksul bir oymağıdır; kadınları çok güzeldir, söylendiğine göre de yolculara karşı çok güleryüzlüdürler. Kalenin kapısında iki kişiye, hapisteki bir Osetin'in karısıyla kızına rasladını. Ona yemek götürüyorlardı, ikisi de sakın ve cesur görünüyordu; ama ben yaklaşıncı ikisi de başlarını yere eğdiler, yırtık pırtık çarşaflarına sarıldılar. Kaleye Çerkeslerin amanatlarını* canlı güzel erkek çocukları gördüm. Hep yaramazlık ediyor, kaleden kaçıyorlar. Acınacak bir halde tutuyorlar onları. Yırtık pırtık

elbiseler içinde, yarı çıplak, iğrenç derecede pis dolaşıyorlar. Bazılarında ağaçtan laleler gördüm. Serbest bırakılan amanatlar Vladikafkas'ta bulunmuş olmalarına belki de acımıyorlar.

Top bizden ayrıldı. Piyadeyle, Kazaklarla yola dizildik. Kafkas, bizi harimine aldı. Boğuk bir gürültü, bir uğultu duyduk, çeşitli yönlerde akan Terek'i gördük. Onun sol kıyısından gidiyorduk. Nehrin gürültülü dalgaları, köpek kulübesini andıran alçak bir osetin değirmeninin çarkını döndürüyordu. Dağların içlerine doğru ilerledikçe boğaz o kadar daralıyordu. Sıkışan Terek bulanık dalgalarını yolunu kesen kayaların üstünden gürültüyle fırlatıyor. Boğaz onun akıntısı boyunca kıvrılarak uzanıyor. Dağların kayalık etekleri onun dalgalarıyla oyulmuş. Yaya yürüyordum, doğanın bu tasalı güzelliği karşısın-

* Amana t : Rehine.

11 Kendi savaş paltosuna bürünmüş yatıyor dizesiyle başlayan

beyit, Charles Wolf (1791 - 1823)' adlı İrlandalı bir sairindir.

da şaşalayıp ikide bir duruyordum. Hava kapanıktı; bulutlar ağır ağır kara tepelerin etrafına yayılıyordu. Kont Puşkin'le Şernival Terek'e bakarak İmatra'yı hatırlıyor, kuzeyde uğuldayan ırmağı™ üstün buluyorlardı. Ama ben karşımdaki manzarayı hiç bir şeyle kıyaslamıyordum.

Daha Lars'a varmamıştık, Terek'in anlatılmaz bir şiddetle aralarından fışkırıp döküldüğü kocaman kayalara bakıp dalmış, muhafız kolundan geri kalmıştım. Birdenbire bir asker bana doğru koşarak haykırdı: Durmayınız asaletin, öldürürler! Alışık olmadığım bu ihtar bana son derece garip geldi. Olay şu: Bu dar yerde güvenlikte olan Osetin eşkiyaları Terek'in ötesinden yolculara ateş ediyorlarmış. Bizim geçişimizden bir gün önce Beko-viç'in14 üzerine ateş açmışlar, kurşunlar arasından atını sürüp çıkmış. Kayaların üzerinde bir kalenin yıkıntıları görünüyordu; bu kayalara kendi halinde plan Osetinlerin saklıyaları yapıştı; kırlangıç yuvaları gibi.

Gec-eyi geçirmek için Lars'ta kaldık. Orada bir Fransız gezmeni bulduk, önümüzdeki yolun tehlikeli olduğunu söyleyerek bizi korkuttu. Bize arabaları Kobi'ye bırakıp atla gitmeyi öğütledi. Onunla ilk defa olarak pis kokulu tulumla kahetin şarabı içerek İlyada'nın içki alemini hatırladık:

12 Şemival: General Paskeviç'in karargâhında subaylık eden bir baron-

13 Kuzeyde uğuldayan ırmak... Rus şairi Derjavin'in bir şiirinden' Ve sent, ey çağlayanla™! anası!

Kuzeyde uğuldayan ırmak, Hey Suna!--

14 Bekoviç : Rus ordusunda hizmet eden bir Kabardin prensidir. Kars, Ruslar'ın eline geçtikten sonra buraya komutan atanmıştı. Keçi derisinden tulumlarda şarap, sevincimiz.™ Burada Kafkas Esirinin kirlenmiş bir kopyasını buldum, itiraf ediyorum, onu büyük bir memnunlukla okudum. Bütün bunlar zayıf, yeni, eksik; ama bir çok: şeyler bulunmuş ve doğru ifade edilmiş.

Ertesi gün sabah erken yola çıktık. Türk esirleri yol yapıyorlardı. Kendilerine verilen yemekten şikayet ettiler. Rus kara ekmeğine bir türlü alışamıyorlarmış. Bu bana dostum Ş. nin Paris'ten dönüşündeki sözünü hatırlattı: «Paris'te yaşamak fena, arkadaş; yiyecek bir şey yok; kara ekme bulamıyorsun!»

Lars'tan yedi verst ötede Darial menzili var. Boğaz da aynı adı taşıyor. Kayalar iki yanda birbirine paralel duvarlar gibi. Burası öyle dar, öyle dar ki, diyor bir gezmen, bu darlığı yalnız görmüyor, sanki duyuyorsunuz. Gök parçası bağımızın üstünde bir şerit gibi duruyor. Yükseklerden serpintiler halinde çağlayan derecikler bana Ganymede'in Kaçırılması'nı, Rembrandt'ın garip tablosunu hatırlattı. Üstelik boğaz da tamamiyle onun zevkine göre aydınlatılmıştı. Bazı yerlerde Terek kayaların altını kemiriyor; yolda kayalar set halinde yükseliyor. Menzilin yakınında küçük bir köprü nehrin üstüne cesaretle kurulmuş. Bu köprü'nün üstünde insan kendini de-ğirmendeymiş sanıyor. Onun gibi her yanı sarsılıyor, Te-

rek'se değirmen taşım döndüren çark gibi uğulduyor. Darial'ın karşısında yalçın kayalıklarda bir kalenin harabeleri görünüyor. Rivayete göre, orada, adım bu dağ geçidine vermiş olan Dariya adında bir kraliçe saklanmış: Masal. Darial eski Pars dilinde kapı demek. Plin'e göre yanlış olarak Hazer diye adlandırılan Kafkas kapısı buradadır. Dağ geçidi, demir kaplı tahtadan sahici bir kapı ile kapalıydı. Altundan, diyor Pline, Diriodoris ne-15 Keçi derisinden tutanlarda şarap, sevinçlimiz : îlyada'dan bir dize. hiri geçer. Buraya, vahşi kabilelerin akınlarını durdurmak için bir de kale dikilmişti vs. Araştırmaları İspanyol romanları kadar meraklı olan 'kont Pototski'nin seyahatnamesine bakın. -

Darial'den Kâzbek'e yollandık. Troitski kapısını (barutla lağım atılarak kayalarda meydana getirilen kemeri) gördük; vaktiyle altundan yol geçermiş, şimdiyse yatağını sık sık değiştiren Terek akıyor.

Kazbek köyünün yakınındaki Beşenaya Balka'yı, şiddetli yağmurlarda azgın bir sele dönen dereyi geçtik. Şimdi o büsbütün sessizdi, gürültüsü ancak admdıydı*.

Kazbek köyü Kazbek dağının eteğindedir ve prens Kazbek'indir. Prens kırk beş yağlarında bir adam; boyu. bir Preobrajenski fligelmanının* boyundan daha uzun Onu duhanda bulduk (duhan bizdekilerden daha fakir, daha pis olan meyhanelerin adı). Kapıda şişko bir tulum (öküz derisinden) dört ayağını açmış duruyor. Dev yapılı adam ondan çihir*** doldurarak bana birkaç soru sordu, unvanına, iri gövdesine yakışır bir saygıyla karşılık verdim, iyi birer dost olarak ayrıldık.

İzlenimler çabuk siliniyor. Yirmi dört saat geçmemişti ki, Terek'in uğultusu da, onun biçimsiz çağlayanları da, yalçın kayaları da, uçurumları da artık ilgimi çekmez oldu. Tiflis'e varmak için duyduğum sabırsızlık beni büsbütün kavramıştı. Kazbek'in yanından, vaktiyle Çadırdağ'ın yanından geçtiğim kadar ilgisiz geçiyordum. Su da var ki, yağmurlu, sisli hava, şairin dediği gibi onun ufka yaslanan karlı göğsünü görmeme engel oluyor.

* Beşenaya Bâlka : Azgın dere.

** Fligelman : Yan eri (talimde askerlere örnek olan er). "-* Çihir : Keskin bir Kafkas şarabı. İranlı bir prens bekleniyordu. Kazbek'ten biraz ötede önümüze birkaç kaleska çıktı, dar yolu 'kapadılar. Arabalar geçmeye çalışırken muhafız subayı saraylı bir İran şairini geçirmekte olduğunu söyledi, isteğim üzerine ben: Fazıl - Han'a tanıttı¹⁶. Ben, tercümanın yardımıyla, onu tumturaklı şarklı sözleriyle selamlamaya başlamıştım; ama Fazıl, Han benim bu yersiz işgüzarlığıma olgun bir insanın sade, zekice nezaketiyle yanıt verince ne kadar utandım!

«Beni Petersburg'da görmeyi umuyordu; görüşmemizin kısa olacağına hayıflanıyordu v.s.» Utanarak kurumlu - alaycı edayı bırakıp basbayağı Avrupalı cümlelerine dönmek zorunda kaldım. İşte bizim Rus alaycılığımızın verdiği ders. Bundan böyle insanlar hakkında başlarındaki koyun papağına, tırnaklarındaki kınaya bakarak hüküm vermeyeceğim.

Kobi menzili aşacağımız Krestovaya dağının tam ete • ğindeydi. Geceyi geçirmek için orada kaldık, bu korkunç iği nasıl yapacağımızı düşünmeye başladık: Arabaları bırakıp Kazak atlarına mı binsek,, yoksa Osetin öküzlerini mi getirtsek? Her ihtimale karşı, buraların amiri olan B. Çilyayev'e bütün kafilemiz adına resmi ricamızı yazdım, arabaları bekleyerek uykuya yattık.

Ertesi gün saat 12 sularında gürültüler, haykırış malar duyduk, görülmedik bir manzara ile karşılaştık: Yarı çıplak bir Osetin kalabalığının yürümeye zorladığı 18 çift sıska, ufak, öküz dostum***'in hafif Viyana kaleskasını zorla sürüklüyordu. Bu manzara bütün endişelerimi hemen dağıttı. Benim ağır Petersburg kaleskamı Vladikafkas'a geri göndermeye, Tiflis'e atla gitmeye ka-

* İran kalpağının adı- (Bu kayıt yazara aittir Çev.) 16 İran şairi Fazıl Han : Veliaht Atobas Mirza'nın çocuklarına öğretmenlik ediyordu. Rus misyonunun ve Griboyedov'un öldürülmesinden ötürü İran hükümetinin üzüntüsünü bildirmek üzere Petersburg'a yollanan heyette 'bulunuyordu.

rar verdim. Kont Puşkin bana uymak istemedi. Bir sürü öküzü her çeşit yedeklerle yüklü brıckasına koşup karlı sıra dağları tantanayla aşmayı tercih etti¹⁷. Ayrıldık; ben, buranın yollarını gözden geçiren Ogarev'le gittim.

Yol 1827 yılında göçmüş bir toprak çöküntüsünden geçiyordu. Bu gibi yer kaymaları genel olarak her yerde yılda bir olur. Kocaman bir kütle, çökerek, boğazı bir verst boyunca doldurmuş, Terek'i kapamıştı. Aşağıda duran nöbetçiler korkunç gürültüyü duymuşlar, nehirin suyunun hızla azaldığını, bir çeyrek saat sonra büsbütün dindiğini, tükendiğini görmüşlerdi. Terek çöküntü arasından ancak iki saatte kendine yol açabilmişti. İşte bu korkunç bir şey olmuştu!

Dikine olarak yükseliyor, yükseliyorduk. Atlanmış altında derecikler sırlıdayan yumuşak kara gömülüyorlardı. Hayretle yola bakıyordum, arabalarla buradan gidilebileceğini aklım almıyordu.

Bu sırada boğuk bir gürültü duydum. B. Orlov bana «Yer kayması bu», dedi. Dönüp baktım, yandan devrilen, tepeden ağır ağır inen bir kar yığını gördüm. Küçük yer kaymaları burada sık sık oluyor. Geçen yıl bir Rus arabacısı Krestovaya" dağından geçiyordu. Bir kayşama oldu; korkunç bir kütle arabasının üstüne düştü; arabayı ve mujiği aldı, yolu aştı, kurbanlarıyla birlikte ucu ruma yuvarlandı. Dağın ta tepesine gelmiştik. Buraya

* Krestovaya : Ha.çlı (dağ).

17 Şairin ilk notlarında kont Puşkin'in arabası şöyle anlatılıyor : «O (kont Puşkin) büyük bir brıcka ile gidiyor: Bir çeşit müstahkem yer bu(ona biz otradnoya (gönül açan) adını taktık. Kuzey kısmında şaraplarla yiyecekler saklanıyor; güney kısmında kitaplar, üniformalar, şapkalar vs. Batı ve doğu yanlarından topraklar, tabancalarla, fitilli tüfeklerle savunuluyor. Her menzilde kuzeydeki stoklar boşalıyor, bu 'biçimde öyle hoş vakit-geçiriyoruz ki, bu kadar olur-

29granitten bir haç dikilmiş; Yermolov'un yenilediği eski bir anıt.

Burada her zaman yolcular arabalardan iner, yaya yürürler. Geçenlerde bir yabancı konsül geçmiş; yüreği o kadar zayıfmış ki, gözlerini bağlatmış; koluna girerek götürmüşler onu; gözleri çözülünce diz çökmüş, tanrıya, şükretmiş, falan filan; kılavuzlar şaşa kalmışlar. Korkunç Kafkas'tan sevimli Gürcüstan'a birden ge çiş büyüleyici bir şey. Güney havası birden yolcuyu okşamaya başlıyor. Gut dağının tepesinden Kayşam- vadisi, şenlikli kayalıklarıyla, bahçeleriyle, gümüş bir şerit gibi kıvrılan aydın Aragvasiyle meydana, çıkıyor... ve bütün bunlar, üstünden tehlikeli bir yol geçen üç verstlik bir uçurumun dibinde ufacık görünüyor. Vadiye indik. Dupduru gökyüzünde yeni ay görün dü. Akşamın havası durgun ve ılıktı. Geceyi Aragva'nın kıyısında, B. Çilyayev'in evinde geçirdim. Ertesi gün nazik ev sahibinden ayrıldım, yoluma devam ettim.

Gürcistan buradan başlıyor. Tasalı dar boğazların, korkunç Terek'in yerini şen Aragva'nın suladığı ışıklı vadiler aldı. Çevremde yalcın kayalar yerine yeşil dağ-dar, meyva ağaçları gördüm. Su kemerleri uygarlığı gösteriyordu. Bunlardan biri göz aldatışı mükemmelliği bakımından beni hayrete düşürdü: Su insana dağın aşağısından yukarıya doğru akıyormuş gibi görünüyordu.

Atları değiştirmek için Paysanaur'da durdum. Orada İran prensini geçiren bir Rus subaya rasladım. Biraz sonra çingirak sesleri duydum, birbirine bağlı, Asya usulünce yüklenmiş bir sürü katar (katır) yolda uzanıp gidiyordu. Ben arabayı beklemeyerek yaya yürüdüm; Ananur'dan yarım verst uzakta, yolun dönemecinde Husrev-

Mirza'ya rasladım¹³. Arabaları duruyordu. Arabasından dönüp baktı, başıyla beni selamladı. Bizimle karşılaşmasından birkaç saat sonra, dağlılar prence taarruz etmişler. Prens kurşunların vızılıtısını duyunca arabadan fırlamış, ata binip dört nala uzaklaşmış. Yanındaki Ruslar cesaretine şaşmışlar. Sorun şu ki, arabaya alışık olmayan genç Asyalı onu bir sığınaktan çok bir tuzak olarak görüyordu.

Yorgunluk duymadan Ananur'a vardım. Arabam gel memiştı. Duşet'e on verst bir gey kaldığını söylediler.

Gene yaya olarak yola çıktım. Ama ben yolun dağdan geçtiğini bilmiyordum. Bu on 'verst benim için yirmi verste bedeldi.

Akşam olmuştu; ben durmadan yükseliyordum. Yolu şaşırmak imkansızdı; ama kaynakların yer yer mey dana getirdiği yapışkan çamur dizlerime kadar çıkıyordu. İyice yorulmuştum. Karanlık artıyordu. Köpek ulumaları, havlamalar duydum, kentin uzak olmadığını düşünerek sevindim. Ama aldanmışım: Gürcü çobanlarının köpekleri havlıyordu, uluyanlar da çakallar, bu yanlarda çok olan bu vahşi hayvanlardı. Sabırsızlığıma lanet ettim, ama yapılacak bir şey yoktu. Nihayet ışıkları gördüm; gece yarısına doğru kendimi ağaçların gölgelediği evlerin yanında buldum. İlk karşıma çıkan beni belediye başkanına götürmek. için ileri atıldı, bunun için de benden bir abas* istedi.

Eski bir subay, bir Gürcü olan belediye başkanının yanına gidişim büyük bir etki uyandırdı. Önce, soyunabileceğim bir oda, sonra bir bardak şarap, üçüncü ola-

18 Husrev Mirza.: İran şahmın torunu. Griboyedov'un ve Rus misyonunun yok edilmesi üzerine Petersburg'a giden İran heyetini başında -bulunuyordu. " Abaz : Eski bir Gürcü parası.

31rak da rehberim için biraz abaz istedim. Belediye başkanı beni nasıl karşılayacağını bilmiyor, şaşkın şaşkın bana bakıyordu. Dileklerimi yerine getirmekte acele etmediğini görünce de la liberte grande** af dileyerek onun karşısında soyunmaya başladım. Bereket versin, Rinai-do - Rinaldini değil, sivil bir yolcu olduğumu gösterir yol tezkeresini cebimde buldum. Kutsal buyuruk hemen etkisini gösterdi: Bana bir oda ayrıldı, bir bardak şarap getirildi, Gürcü konukseverliğine sığmayan açgözlülüğünden ötürü babaca bir paylama ile abaz rehberime ve rildi. Bu başarıdan sonra bir dev uykusu uyumayı umarak kendimi divanın üzerine attım: Nerde! Çakallardan daha tehlikeli olan pireler bana saldırdılar, bütün geca beni rahat bırakmadılar. Sabahleyin adamım geldi, kont Puşkin'in karlı dağları öküzlerle sağ salım aşip Duşet'e geldiğini bildirdi. Acele etmem gerekti! Kont Puşkin'te Şernval beni ziyaret ettiler, gene birlikte yola çıkmayı Önerdiler. Geceyi Tiflis'te geçirmek gibi hoş bir düşünceyle Duşet'ten ayrıldım.

Yerli halkın izine pek seyrek raslıyorduk, ama yol gene öyle hoş, öyle pitoreskti. Gartsiskal'ın birkaç verst berisinde Kura'yı Romalı seferlerinden kalma bir anıt olan eski bir köprüden geçtik; tırısla, bazan dört nala, Tiflis'in yolunu tuttuk, akşamın saat onbirinde göze çarpmadan kente girdik.

Saygısızlıktan (aşın serbestlikten) ötürü

İKİNCİ BÖLÜM

Tiflis, Halk hamamları. Burunsuz Hasan, Gürcü adetleri. Türkler. Kotletin şarabı. Sıcakların ne. deni. Pahalılık. Kenti tanımlama. Tiflis'ten ay-rılış. Bir Gürcü gecesı. Ermenistan'ın görünüşü. Çifte geçit. Ermeni köyü Gergera. Griboyedov. Bezobdal. Maden suyu kaynağı. Dağlarda fırtına. Gümrü'de geceleme. Ararat. Sımr boyu. Türk konukseverliği. Kars. Ermeni ailesi. Kars' tan ayrılış. Kont Pa-skeviç'in ordugahı.

Misafirhaneye indim, ertesi gün ünlü Tiflis hamamlarına gittim. Kent bana kalabalık göründü. Asyai binaları ve çarşısı Kişinev'i hatırlattı bana. Dar ve eğri -büğrü sokaklarda sırtları çift sepetli eşekler koşuyordu. Öküz koşulu arabalar yolu tıkamışlardı. Ermeniler, Gürcüler, Çerkesler, iranlılar düz olmayan bir meydana sıkışmışlardı; genç Rus memurları-karabah aygırları üzerinde aralarında dolaşmaktaydı. Hamamın kapısında ihtiyar bir İranlı olan hamamcı oturuyordu. Bana kapıyı açtı, geniş bir odaya girdim; ne göreyim? Genç, ihtiyar, yarı çıplak, büsbütün çıplak elliden çok kadın oturarak veya ayakta soyunuyor, duvarların yanlarındaki kana pelerde giyiniyorlardı. Ben duraladım.

33— Gidelim, gidelim, — dedi hamamcı, — bugün salı: kadınların günü. Aldırmayın, zararı yok.

— Elbet zararı yok, — diye kargılık verdim, — ter sine.

Erkeklerin gelişi, kadınlar üzerinde hiç bir etki uyandırmadı. Gülüşmeye, aralarında konuşmaya devam ettiler. Hiç biri çarşafıyla örtünmek için telaşlanmadı; hiç biri soyunmayı durdurmadi. Sanki ben görünmez bir adam gibi içeri girmiştım. İçlerinden bir çoğu gerçekten güzeldi, T. Mur'un hayalini haklı çıkarıyorlardı :

a lovely Georgian maid, With ali the "bloom, the freshened glow Of her own country maiden's looks, When warm they rise from Teflis brooks.

Latta Rookh."

Gelgelelim, ihtiyar gürcü kadınlarından daha iğrenç bir şey bilmiyorum: Cadı bunlar. İranlı beni hamama soktu; demirli - kükürtlü sıcak kaynak kayaya oyulmuş derin bir havuza akıyordu. Hiç bir zaman ne Rusya'da, ne Türkiye'de, Tiflis hamamlarından daha mükemmel bir şeye raslâmadım. Kapsamlıca anlatayım.

Patron beni tatar tellak'ın ihtimamına bıraktı. Söylemeliyim ki, burunsuzdu o; ama bu onun işinin ustası olmasına engel değildi. Hasan (burunsuz tatarın adı Hasan'di) beni sıcak taşın üstüne yatırmakla işe başladı, sonra kollarını, bacaklarımı kırmaya, gövdeyi çekip germeye, şiddetle yumruklamaya başladı. En küçük bir acı duymuyordum. (Asyalı tellaklar bazan coşuyor, omuzla-

1 Güzel Gürcü tazi, Tiflis ırmaklarından kızgın çıkan Yurdunun kızlarındaki Kırmızılık, taze ateş yanaklarında.

rınıza sıcıyor, ayaklarını kalçalarınızın üzerinde kaydırıyor, sırtınızda hora tepiyorlar, e sembre bene.*) Bundan sonra beni yün kese ile uzun zaman keseledi, her yarama sıcak su çalarak sabunlu keten kesecikle yıkamaya başladı. Duyulan his anlatılır gibi değil: Sıcak sabun köpüğü hava gibi her yerinizi sarıyor! (Yün kese ile keten kesecik muhakkak Rus hamamına alınmalı: Meraklıları bu yenilikten ötürü minnet duyacaklardır.).

Sabunlu kesecikten sonra Hasan beni banyoya soktu; bununla tören sona erdi.

Tiflis'te Rayevski'yi 19 bulacağımı umdum, ama onun alayının yola çıkmış olduğunu öğrenince kont Paskeye-viç'ten orduya gitmek için müsaade istemeye karar verdim.

Tiflis'te iki haftaya yakın kaldım, oranın sosyetesiy le tanıştım. Tiflis Haberleri'ni çıkaran Sankovski bana bu ülkeden, prens Tsinsianov'dan, A. P. Yermolov'dan ve başkalarından bir çok meraklı şeyler anlattı. Sankovski Gürcüstanı seviyor, geleceğini parlak görüyor. 1783 yılında Gürcistan Rusya'nın himayesine sığındı, ama şanlı Ağa - Muhammet'in Tiflis'i ele geçirerek yakıp yıkmasına ve 20.000 kişiyi esir olarak sürüp götürmesine engel olmadı bu (1795 yılı). 1802 de Gürcistan imparator Aleksandr'ın egemenliği altına girdi. Gürcüler savaşçı ulus. Bayraklarımız altında yiğitliklerini gösterdiler. Onların zekaları, kabiliyetleri büyük bir öğrenim bekliyor. Genel olarak şen, toplum hayatına yatkın insanlar. Bayramlarda erkekler sokaklarda gezip şar-

* Çok da iyi.

19 Rayevski: General Rayevski'nin küçük oğludur. «Kafkas Esiri •> adlı şiirini Puşkin ona ithaf etmişti; dekabrst ayaklanması üzerine kovuşturmaya uğramış, sonra Kafkasya'ya sürülmüştü. 1829 yılında yeniden tutuklandı-

35ki söylüyorlar. Kara gözlü erkek çocuklar türkü çağırıyor, takla atıyorlar; kadınlar lezginka* dansı oynuyorlar.

Gürcü türküleri hoş; birini sözcük sözcük bana tercüme ettiler; sanırım yakın zamanlarda çıktı bu; edeb; değer taşıyan bir Doğu saçmalığı var onda. İşte türkü.

Ey cennette daha yeni doğan ruh! Benim mutluluğum için yaratılmış melek! Senden, ey ölümsüz varlık, "hayatı senden bekliyorum. Senden, ey çiçekli bahar, senden, ey ayın ondördü, senden, ey koruyucu meleşim, hayata senden bekliyorum.

Yüzün ışık saçıyor, neşe saçıyor gülümsemen. Dün •yayı verseler istemem: bir bakışın yeter senin. Hayatı senden bekliyorum.

Çiğle beslenmiş dağ gülü! Doğanın seçme gözdesi' Sessiz, gizli hazine!. Hayatı senden bekliyorum.

Gürcüler bizim gibi şarkı söylemiyor, şaşılacak 'kadar güçlü söylüyorlar. Şarapları yola dayanmıyor, çabuit bozuluyor, ama yerinde nefistirler. Kahetin ve karabah şarapları bazı burgon şaraplarını aratmaklar. Şarap fi cıllarda, yere gömülmüş büyük küplerde saklanır. Onları gösterişli törenlerle açarlar. Geçenlerde bir Rus dragonu böyle bir küpü gizlice çıkarırken içine düşmüş, malağa fıçısında boğulan talihsiz Clarence gibi, kahetin şarabında boğulmuş²⁰.

Tiflis, Kura nehri kıyısında, kayalık dağlarla çevrili bir vadide. Dağlar her yandan onu rüzgardan koruyor-

'* Lezginka: Bir çeşit Kafkas dansı

20 George Clarence : ingiltere kiralı IV. Edouard'm küçük kardeşidir. Bir aralık ağabeyiyle (bozuşmuş, sonra barışmışlardı-Kinli Edouard sonra 'bir 'bahane ile kardeşini ölüme mahkûm etti, ama ölümünün şeklini seçmekte onu özgür kıldı. Clarenca. malvazı (şarap) fıçısında boğulmayı tercih etti (1478)-

lar; güneşte kızınca da durgun havayı ısıtmıyor, kaynatıyorlar. Tiflis'te, — 'kent'in 41 inci arz derecesi yakınlarında olmasına rağmen, — hüküm süren dayanılmaz sıcakın nedeni işte budur. Kentin adı da (Tbilis - kalar) sıcak kent demektir.

Kentin büyük bir bölümü Asya tarzında kurulmuş: Evler alçak, damlar düz. Kuzey bölümünde Avrupa mimarisinde binalar yükseliyor, onların yanlarında düz, alanlar oluşmaya başlıyor. Pazar, birkaç çarşıya ayrılmış; dükkanlar Türk ve İran mallarıyla dolu, genel hayat pahalılığına göre ucuz da. Tiflis silahlarına bütün doğuda çok değer verilir. Burada bahadır diye ad salmış kont Samoylov'la V. yeni kılıçlarını her zaman bir vuruşta bir koyunu ikiye bölerek veya bir öküzün ba şını uçurmak suretiyle denerlermiş.

Tiflis halkının çoğu Ermenidir: 1825 de 2500 aileydiler. Şimdiki savaşlardan ötürü sayılan daha da artmış, Gürcü aileleri 1500 hesap ediliyor. Ruslar kendilerini bura halkından saymıyorlar. Askerler görev zoruyla Gürcistan'da yaşıyorlar, çünkü onlara böyle emredilmiş. Genç memur adayları, o kadar çok arzuladıkları memur yardımcılıkları için buralara geliyorlar. Onlar da öbür? ler de Gürcistan'a bir sürgün yeri gibi bakıyorlar.

Tiflis'in havası sağlam değil, diyorlar. Buranın sıtması korkunç bir şey. Onu, sıcakta kullanılması zararsızdır diye, cıva ile iyi ediyorlar. Hiç insaf etmeden hekimler onu hastalarına içiriyorlar. General Sipyagin, Pe-tersburg'dan kendisiyle birlikte gelen aile hekimi oradaki hekimlerin verdiği ilacı kabul edip hastaya vermek ten çekindiği için öldü, diyorlar. Buranın sıtması Kırım'ın, Moldavya'nın sıtmasına benziyor, aynı şekilde iyi ediliyor. Halk Kura suyu içiyor; bulanık, ama hoş bir su. Bütün pınarlarda, kuyularda keskin bir kükürt kokusuçağlayan gürültüyle, 'köpürerek çağlıyordu. Nehri karşıya geçtim. Bir arabaya koşulu iki öküz dik yola tırmanıyordu. Araba ile birlikte birkaç Gürcü gidiyordu.

Nerden geliyorsunuz?

Tahran'dan.

Ne götürüyorsunuz?

Griboyed'ı.

diye onlara sordum.

Öldürülen Griboyedov'un Tiflis'e götürülen ölâsüy-dü bu.²²

Bizim Griboyedov'la bir daha karşılaşmayı artık düşünmüyordum! Geçen yıl Petersburg'da, o İran'a yollanmadan önce ayrılmıştık. Kaygılıydı, garip bir önsezi taşıyordu. Onu yatıştırmak istemiştim; bana dedi ki:

— Vous ne connaissez pas ces genslà: vous verrets qu'il faudra jouer deş couteaux*

Şahın ölümünün bir boğazlaşmaya ve yetmiş oğlu arasında kardeş kavgasına yol açacağını sanıyordu. Çok ihtiyar olan şah -daha yaşıyordu, ama Griboyedov'un kâhince sözleri çıkmıştı. İranlıların hançerleriye can verdi, cahilliğın, hainliğın kurbanı oldu. Üç gün Tahran 'kara

cahillerinin oyuncağı olan şekli bozulmuş ölüsü vaktiyle bir tabanca kurşunuyla yaralanmış elinden tanındı.

* Bu adamları bilmezsiniz : Göreceksiniz ki iş bıçağa dökülecek.

22 Griboyedov : XIX. yüzyılın en. iyi Rus yazarlarından biridir. Dekabristlerle sıkı ilişki halinde olan Griboyedov 1826 yılında tutuklanmış, suçluluğunu ortaya koyacak kanıt bulunamadığı için serbest bırakılmıştı. Elyazmaları elden ele dolaşan «Akıldan bela» adlı yapıtının basılmasına Çarlık sansürü izin vermemişti. Ülkeden uzaklaştırılmak için İran'a elçi yollanan Griboyedov, Tahran'da patlak veren bir ayaklanma sırasında bütün Rus misyonu ile birlikte öldürüldü. «Akıldan bela» adlı manzum komedisi Millî Eğitim Bakanlığınca Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır.

Griboyedov'la 1817 yılında tanışmıştım. Melankolik mizacı, öfkeli zekası, iyi yürekliliği, zaafı, kusurları, insanlığın zorunlu yoldaşları, her şey ondan olağanüstü çekiciydi.

Yeteneklerine eşit bir şans düşkünlüğü ile doğmuştu, uzun zaman önemsiz ihtiyaçların, bilinmezliğin ağlarına takılı kaldı. Taşıdığı devlet adamı yeteneklerini kullanamadı; şairlik yeteneği tanınmadı; soğuk, parlak cesareti bile bir zaman şüpheli kaldı. Bazı arkadaşları onun değerini bilir, ondan olağanüstü bir insan diye söz edilirken güvensizce bir gülümseme, o sersemce, o dayanılmaz gülümsemeyi görürlerdi, insanlar yalnız şan ve şöhrete inanırlar, aralarında bir nişancı bölüğü başında bir Napolyon'un veya Moskova Telgrafından tek bir satırı çıkarmamış bir başka Descartes'ın bulunabileceğini akılları almaz. Ama, şan ve şöhrete saygımız, belki de, onurdan geliyor: Şan ve şöhretin bileşimine bizim de oyumuz girer. Griboyedov'un hayatını bir takım bulutlar karart-mıştı: Ateşli ihtirasların, kudretli koşulların sonucu. O kendi gençliğine her zaman güvenmek, hayatını birden değiştirmek gereğini duyardı. Dalgınca bir umutsuzlukla Petersburg'a veda etti; Gürcistan'a gitti, burada sekiz yıl kaldı, bir köşeye çekilip durmadan, dinlenmeden çalıştı. 1824 de Moskova'ya dönüşü, şansında bir devrimdi, arası başarıların başlangıcıydı. Onun elyazması komedisi: Akıldan Bela çok büyük bir etki yaptı, onu birden birinci derecede şairlerimiz sırasına yükseltti. Bir süre sonra savaşın başladığı ülkeyi iyi bilmesi önüne yeni bir alan açtı: Elçi tayin edildi. Gürcistan'a gelerek sevdiği kadınla evlendi... Onun fırtınalı hayatının son yıllarından daha imrenilecek bir şey bilmiyorum. Eşit şartlar altında olmayan bir savaşta onu yiğitçe yakalayan ölümün kendisi Griboyedov için korkunç, acı bir şey değildi. Birden gelen güzel bir ölümdü o. Ne yazık ki, Griboyedov günlük hatıralarını bırakmadı! Onun biyografisini yazmak dostlarına düşen bir ödevdir; üstün değerli insanlar arkalarında bir iz bırakmadan gidiyorlar. Tembel ve kaygısız insanlarız biz...

Gerger a'da benim, gibi orduya giden Buturin'e ras-ladım. Buturin binbir hevesle yolculuk ediyordu. Öğle yemeğini onda, sanki Petersburg'daymışım gibi, yedim. Birlikte yolculuk etmeyi kararlaştırdık; ama sabırsızlık şeytanı beni gene hükmü altına aldı. Hizmetçim dinlenmek için izin istedi. Yalnız olarak, kılavuz bile almadan yola çıktım. Yol hep aynı yoldu, tamamıyla tehlikesizdi.

Küçük bir dağ aşp ağaçların gölgelediği bir vadiye inince yolu keserek akan bir maden suyu kaynağı gördüm. Burada Erivan'dan Ahışa'ya giden atlı bir Ermeni papazına rasladım.

— Erivan'da ne var, ne yok? — diye sordum.

— Erivan'da veba var, — diye yanıt verdi, — Ahıs-ha'dan bir haber var mı?

— Ahışa'da veba var, — diye yanıtladım. Bu hoş haberleri değiş - tokuş ederek ayrıldık.

Ekinli tarlaların, çiçekli çayırın ortasından gidiyordum. Ekin orak bekliyor, dalgalanıyordu. Bereketliliği doğuda atasözüne geçen bu çok iyi toprakları hayran hayran izledim. Akşama doğru Pernik'e geldim: Burada bir Kazak karakolu vardı. Kazak erbaş fırtına çıkacağını haber vererek gece kalmamı öğütledi, ama ben o gün mutlaka Gümrü'ye varmak istiyordum.

Kars paşalığının doğal sınırı olan birkaç dağ aşmam gerekiyordu. Gökyüzü bulutlarla kaplıydı. Her dakika sertleşen rüzgarın onları dağıtacağını umuyordum, ama yağmur damlaları düşmeye başladı; iri iri ve hızlı yağdı • yordu. Pernike ile Gümrü arası 27 verst

sayılıyordu. Yamçının kayışım iyice sıktım, başlığı kasketime geçirdim, kendimi kaderin iradesine bıraktım.

iki saatten çok bir zaman geçti. Yağmur dinmemiş-ti. Ağırlaşan yamçıdan, yağmurdan sırsıklam olmuş başlığımdan su oluklar halinde akıyordu. Nihayet soğuk sular boyunbağımdan içeri sızmaya başladı, çok geçmeden de yağmur iliklerime kadar işledi. Gece karanlıktı; Kazak önden giderek yol gösteriyordu. Dağa çıkmaya başladık. Bu sırada yağmur durdu, bulutlar dağıldı. Güm-rü'ye ondört verst bir şey kalmıştı. Başiboş esen rüzgar öyle sertti ki, bir çeyrek saat içinde beni tamamiyle kuruttu. Sıtmadan kaçınmayı düşünmüyordum. Nihayet gece yarısına doğru Güm-rü'ye vardım. Kazak beni doğruca karakola götürdü. Koğuşun yanında durduk, hemen içeri girdim. Burada yanyana uyuyan oniki Kazak buldum. Bana yer verdiler; yorgunluktan bitkin bir halde yamçının üstüne yığıldım. O gün 75 verst yol gitmiştim. Bir Ölü gibi uyudum.

Kazaklar beni şafak sökerken uyandırdılar. İlk düşüncem şu oldu: Sıtmadan mı yatıyorum acaba? Ama kendimi dinç ve sağlam hissediyordum; yalnız hastalığın değil, yorgunluğun da eseri yoktu bende. Koğuştan taze sabah havasına çıktım. Güneş doğmuştu. Duru gökyüzünde karlı, iki başlı bir dağ parlıyordu. Ne dağı bu? diye gerinerek sordum, şu yanıtı duydum. Bu Ara raf. Seslerin etkisi ne kadar güçlü! Var gücümle ba kutsal kitaplar dağına baktım, ıslah olma ve hayat umuduyla onun doruğuna yanan Nuh'un gemisini, uçan idam ve barış sembolleri kuzgunu, güvercini gördüm...

Atım hazır! Bir kılavuzla yola çıktım. Sabah ÇOK güzeldi. Güneş parlıyordu. Geniş bir çayırdan, çiğle, dünkü yağmur damlalarıyla sulanmış gür ve yeşil otları üzerinden gidiyorduk. Önümüzde geçeceğimiz bir ırmak parıldamaya başladı.

Ararat : Ağrı dağı.~~ İşte Arpaçayı, — dedi Kazak.

Arpaçay! Bizim sınır! Ararat'a bedeldi bu. Anlatılmaz bir duyguyla atımı ırmağa sürdüm. Yabancı toprağı hiç görmemiştim. Benim için sınırda esrarlı bir şeyler vardı; yolculuk çocukluğumdan beri düşlerimin sevgili bir konusuydu. Sonraları uzun zaman bazen güneyde bazen kuzeyde dolaşarak bir göçebe hayatı yaşadım da, uçsuz bucaksız Rusya'nın sınırlarını daha hiç aşmadım. Neşeyle bu özlenen ırmağa girdim, iyi huylu atım beni Türk 'kıyısına çıkardı. Ama bu kıyı alınmıştı; ben hâlâ Rusya'da bulunuyordum.

Kars'a kadar daha 75 verstim kalmıştı. Akşama doğru bizim ordugahı göreceğimi umuyordum. Hiç bir yerde durmadım. Yarı yolda dağda bir ırmak kıyısındaki Ermeni köyünde öğle yemeğı olarak lanet bir çü-rek, Dariyal bağazımda Türk esirlerinin o kadar özledikleri pide şeklinde pişmiş yarı yarıya kül bir Ermeni ekmeğı yedim. Türk esirlerinin hiç sevmedikleri kara Rus ekmeğinin bir dilimine ne vermezdim şimdi. Beni genç bir Türk götürüyordu. Korkunç geveze bir şey. Onu anlayıp anlamadığımı kaygı etmeden yolda durmadan konuşuyordu. Dikkatle dinliyor, ne söylediğini kestirmeye çalışıyordum. Ruslar'a atıp tutuyor olacaktı; onları üniformalı görmeye alıştığı için elbiseme bakarak beni bir yabancı sanmıştı. Yolda bir Rus subayı ile karşılaştık. Bizim ordugahtan geliyordu, ordunun Kars'tan ayrıldığını söyledi. Düştüğüm umutsuzluğu anlatamam: Issız Ermenistan yollarında azap çekerek Tiflis'e dönmek zorunda kalacağım düşüncesi beni büsbütün mahvediyordu. Subay yoluna devam etti; Türk gene monologuna başladı; ama ben artık onu dinlemiyordum. Eşkin yürüyüşü yorgaya çevirdim, akşam üzeri Kars'tan 20 verst uzakta bulunan bir Türk köyüne geldim.

Attan sıçrayıp indim, ilk sakliyata girmek istedim, ama ev sahibi kapıda göründü, çıkışarak beni geri itti. Onun bu selamına kamçıyla karşılık verdim. O bağırıp çağırmaya başladı; halk toplandı. Kılavuzum, sanırım, beni savundu. Kervansarayı gösterdiler bana; ahıra benzer büyük bir sakliyata girdim; yamçıyı-serebileceğim bir yer yoktu. At istedim. Türk muhtar yanıma geldi Söylediğı ve benim anlamadığım bütün sözlere verdiğim tek karşılık şuydu: Ver bana at. Türkler razı olmuyor lardı. Nihayet onlara para göstermek (bununla da başlamak) gerektiğini anladım. Atı hemen getirdiler, bana da kılavuz verdiler.

Dağlarla çevrili geniş bir vadide ilerlemeye başladım. Çok geçmeden, bu dağlardan birinin üzerinde parlayan Kars'ı gördüm. Benim Türk onu göstererek, Kars., Kars! — diye tekrarladı ve atını dört nala kaldırdı; içim deki kaygının acısını duyarak onu izliyordum; kaderim Kars'ta belli olacaktı. Bizim ordugahın nerede bulunduğunu, orduya yetişmeme hâlâ imkan olup olmadığını öğrenmem gerekti. O sırada gökyüzünü bulutlar kapladı, gene yağmur yağmaya başladı; ama ben artık bunu umursamıyordum.

Kars'a vardık. Kentin kapısına yaklaşırken Rus tram-petesini duydum: Kalk borusu çalıyordu. Nöbetçi kimlik belgemi aldı, komutana gitti. Yağmur altında 'yarım saat bekledim. Nihayet içeri bıraktılar. Kılavuza beni doğruca hamama götürmesini söyledim. Eğri ve dik yollardan gidiyorduk; kötü kaldırımlarda atlarımız kayıyordu. Görünüşü oldukça fena bir binanın önünde dur düğ. Burası hamamdı. Türk, attan indi, kapıyı çalmaya başladı. Ses veren olmadı. Yağmur bardaktan boganır-casına üstüme yağıyordu. Nihayet yandaki evden gene bir Ermeni çıktı, benim Türklerle konuştuktan sonra oldukça teiniz bir Rusça ile beni evine çağırırdı. Dar bir mer-divenden beni evinin ikinci katına çıkardı. Alçak kana-pelerle, eskimiş kilimlerle döşeli odada ihtiyar bir kadın, onun anası oturuyordu. Bana yaklaştı, elimi öptü. Oğlu ateşi yakmasını, bana yemek hazırlamasını söyledi. So yundum, ateşin 'karşısına oturdum. Ev sahibinin küçük kardeşi içeri girdi, on yedi yaşlarında bir oğlandı. Her iki kardeş de Tiflis'te bulunmuşlar, birkaç ay orada kalmışlardı. Ordumuzun bir gün önce kentten ayrıldığını, ordugahımızın Kars'tan 25 verst uzakta bulunduğunu söylediler. İyice ferahladım. Biraz sonra ihtiyar kadın bana koyun etiyle soğanlı bir yemek hazırladı, bu yemek bana yemek sanatının bir şaheseri geldi. Hepimiz aynı odada yattık; ben sönmeye yüz tutan ocağın karşısına yattım, ertesi gün kont Paskeviç'in ordugahına, görmek umuduyla, bu tatlı hazla uyudum.

Sabahleyin kenti görmeye çıktım. Ev sahiplerimin küçüğü bana rehberlik etmeyi üzerine aldı. Erişilmez, sarp kayalıklardaki istihkâmları, kaleleri gezerken Kars'ı nasıl alabildiğimizi anıyamıyordum. Benim Ermeni, ken~ di gözleriyle gördüğü askerî hareketi dili döndüğü kadar bana anlattı. Askerliğe hevesi olduğunu sezerek benimle orduya gelmesini önerdim. Sevinçle kabul etti. Onu at getirmeye yolladım. Bir subayla döndü.. Subay benden yazılı emir istiyordu. Yüzünün Asyai çizgilerine bakarak kâğıtlarımı karıştırıp aramaya gerek görmedim, cebimden rasgele bir kâğıt parçası çıkardım. Subay onu şöyle kurumlu kurumlu bir gözden geçirdi, hemen, emir gereğince, asaletlüye at getirilmesini emretti, kâğıdımı bana geri verdi: Kafkas menzillerinden birinde karaladığım bir şiirdi bu, bir Kalmuk kıзма mektup. Yarım saat sonra Kars'tan çıkıyordum; Artemi (benim Ermeni'nin adı buydu) bir Türk aygırına binmiş, elinde esnek bir kur-tin kargısı, belinde hançeri, Türkleri ve savaşları sayıklayarak yanımda ilerliyordu.

Her yeri ekilmiş bir toprak üzerinde gidiyordum; çevrede köyler görünüyordu, ama boştular: Sakinleri kaçmışlardı. Yol mükemmeldi, bataklık yerleri doldurulmuş, döşenmişti, derecikler üzerinde taş köprüler kurulmuştu. Toprak belli olacak kadar yükselmişti; Sagarlu sıradağlarının, eski Toroslar'ın ön tepeleri meydana çıkmaya başladılar; iki saate yakın bir zaman geçmişti; rne-yilii bir sırta tırmandım, birden, Kars çayının kıyısındaki ordugahımızı gördüm, birkaç dakika sonra da Ra-yevski'nin çadırındaydım.ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Saganlu'yu geçiş. Silah alışması. Ordugâh hayatı, Yezidîler. Erzurum seraskeriyle savaşma. Havaya uçurulan sakliya.

Tam zamanında gelmiştim. Aynı gün (13 haziran.) ordu ileri hareket emri aldı. Rayevski'de öğle yemeği yerken, verdikleri hareket emri üzerine konuşan genç generalleri dinledim. General Burtsov23 sola, büyük Erzurum yolundan Türk ordugahına karşı yollanıyordu; bütün öbür kıtalarla düşmanın çevrilmesi için sağ yanı tutacaktı.

Saat beşte ordu yola çıktı. Ben Nijegorod dragon alayında, birkaç yıldır görüşmediğimiz Rayevski ile konuşarak gidiyordum. Gece bastırdı. Bütün kıtaların rno-

23 Burtsov : Pugkin'in daha liseden tanıdığıdır. Dekabristlerhi idealine 'bağlıydı1; gizli derneğin üyesiydi- 1826 da tutuklandı, altı ay hapis yattı(sonra Kafkas ordusuna gönderildi. 1829 Temmuzunda başansızb'.la sonuçlanan bir hücumda vurularak öldü.

la verdiği bir vadide durduk. Burada kont Pasvekiç'e24 tanıtılmak şerefine erdim. Kontu yerinde, açık ordugâh ateşinin karşısında kurmaylarla çevrili buldum. Neşeliydi, beni güleryüzle karşıladı. Savaş sanatının yabancısı olan ben, seferin talihinin bu anda belli olacağından şüphe etmiyordum. Burada bizim Volhovski'yi baştan ayağa toz içinde, sakalı uzamış, kaygılı ve üzgün gördüm. Bununla birlikte, eski bir arkadaş olarak benimle konuşmaya vakit buldu. Geçen yıl yaralanmış olan Mi-hail Puşçin'i de25 burada gördüm, iyi bir arkadaş, yiğit bir asker olarak çok sevilen, sayılan bir insan. Eski dost larımdan bir çok kimseler çevremi sardılar. Ne kadar değişmişlerdi! Zaman ne çabuk geçiyor! Heu! fugaces, Posthume, Posthume, Labuntur anni..."

Rayevski'nin yanına döndüm, geceyi onun çadırında geçirdim. Gece yarısı korkunç haykırışlar beni uyandırdı: Düşmanın beklenmedik bir taarruza giriştiği düşünülebilirdi. Rayevski alarımın nedenini öğrenmek için adam yolladı: Bağlan kopan birkaç Tatar atı ordugâhta koşuyor, müslümanlar (bizim orduda hizmet eden Tatarlara böyle denirdi) onları kovalıyorlardı.

24 PaskevSç : Sonradan kont olmuş bir generaldir. 1827 yılında Yermolov'un yerine Kafkas ordusunun başına getirildi, fran ve Türkiye'ye karşı açılan seferleri o idare etti. «Erzurum Yolculuğu» nda Puşkin'in onu yer yer iğnelediği sezilir. Onun sözünü ederken kontluğunu sık sık anmasında hissedilir 'bir alay kokusu var

25 Pusçin : Puşkin'in Sibirya'ya sürülen bir lise arkadaşının kardeşidir. Ağabeyi gibi 14 aralık olaylarına katıldığı için er olarak Kafkasya'ya sürülmüştü. 1829 seferi ve Puşkin hakkında hatıralarını yazdı.

* Ne yazık! hey Posthume, Posthume, Yıllar uçup gidiyor... (Horace'dan)Şafakla birlikte ordu yola çıktı. Otları büyümüş bir ormandan dağlara ulaştık. Bir boğaza girdik. Dragonlar aralarında konuşuyorlardı: «bak hemşehri, tut kendini, peşrev ateşi yakalayiverir». Gerçekten de yer, durum, pusuya elverişliydi. Ama başka yanda general Burtsov'-un harekâtıyla oyalanmakta olan Türkler bu durumdan yararlanamadılar. Tehlikeli boğazı sağ selamet geçtik, düşman ordugâhından 10 verst uzakta bulunan Sağan-lu'un tepelerine çıktık. Çevremizde doğa tasalıydı. Hava soğuktu, dağlar hüzünlü çamlarla örtülüydü. Sel çukurlarını kar kaplamıştı.

Usgue nec Armenüs in oris, Amice Valgl, stat glacies iners Menses per omnes...*

Dinlenmiş, yemeği tam bitirmiştik ki, tüfek sesleri duyuldu. Ne olduğunu öğrenmek için Rayevski bir adam yolladı. Türklerin ileri karakollara ateş açtıkları haberini getirdiler. Semiçev'le birlikte benim için yeni olan bir manzarayı görmeye gittim. Yaralı bir Kazak'a rasla-dık: Eğerin üstünde sallanarak oturuyordu, sararmıştı, kan içindeydi, iki Kazak onu tutuyordu. «Türkler çok mu?» — diye Semiçev26 sordu, «ît sürüsü kadar, komutanım» — diye içlerinden biri karşılık verdi. Boğazı geçince birden karşiki dağın yamacında hücum vaziyet? almış 200 kadar Kazak gördük, tepelerinde 500e yakın Türk vardı. Kazaklar yavaş yavaş geri çekildiler; Türkler büyük bir ataklıkla geldiler, 20 adım kala nişan aldı • lar, ateş ederek geri döndüler, dört nala sürüp gittiler,

* Ermenistan kıyıları da, Dostum Valji,

Bütün yıl buzla örtülü defil. (Horace)

26 Semiçev : Hapis cezasını çektikten sonra Kafkasya ordusun-ı sürülmüş bir dekabrist. 50

Yüksek sarıkları, güzel kaftanları, atlarının parlak koşum takımları Kazakların mavi üniformalanyla, basit koşum takımlarıyla açık bir karşılık oluşturunuyordu Bizden on beş kişi yaralanmıştı. Yarbay Basov imdat gönderilmesi için adam yolladı. Bu sırada o da ayağından yaralandı. Kazaklar bozulacaklardı. Basov gene atına bindi, kumandayı bırakmadı. Takviye

yetiştii. Türkler bunu farkettiler, bir Kazak'ın başsız, kesilmiş ölüsünü dağda bırakarak savuşup gittiler. Türkler kesilmiş başları istanbul'a yolluyorlar, ellerini kana bulayıp bayraklarına basıyorlar. Tüfek sesleri kesildi. Kartallar, ordunun yoldaşları dağın doruğuna çıktılar, tepeden av kollamaya başladılar. Bu sırada atlı bir general ve bir subay kalabalığı göründü: Kont Paskeviç geldi, Türklerin ardına çekildiği dağa yollandı. Türkler derelere, çukurlara saklanmış 4000 süvari ile takviye edilmişlerdi. Çukurlarla, tepelerle bizden ayrılan Türk ordugahı dağın üstünden önümüze açıldı. Geç vakit döndük. Ordugahın içinden geçerken yaralıları gördüm. Beşi o gece ve ertesi gün ölmüştü. Akşam aynı gün başka bir savaşmada yaralanmış olan Ostem - Saken'i görmeye gittim.

Ordugah hayatı çok hoşuma gitti. Şafak vakti bir top bizi ayağa kaldırıyordu. Çadırda uyku şaşılacak kadar esaslı oluyor. Öğle yemeğinde Asya şaşlığıyla* bir hayli İngiliz birası, Toros karlarında soğutulmuş şam-panya içtik. Toplantımızda çeşitli insanlar vardı. General Rayevski'nin çadırında müslüman alaylarının beyleri toplanmışlardı; konuşmalar tercüman aracılığıyla oluyordu. Ordumuzda Transkafkas bölgelerimizin halkaları da, yeni ele geçirilmiş toprakların sakinleri de vardı. Aralarında bulunan, doğuda şeytana taparlar diye adı çık mış Yezidilere merakla bakıyordum. 300 e yakın aile Ağrı'nın eteklerinde yaşamaktadır. Rus hükümdarının ege-

* Şaşlık: Şiş kebabı.

51menliğini onlar tanımışlardı. Kırmızı harmanili, kara kalpaklı, uzun boylu, çirkin bir adam olan şefleri bütün süvarilerin komutanı olan Rayevski'ye bazan gelir, küçülürce bir davranışla dileklerde bulunurdu. Yezididen mezhepleri hakkında gerçeği öğrenmeye çalıştım. Soruma verdiği karşılıkta: Yezidilerin şeytana taptıkları söylentisinin boş bir masal olduğunu, tek bir tanrıya inandıklarını söyledi. Onların inancına göre şeytana lanet okumak gerçekten de yakışksız, bayağı bir şeydir, çünkü o (şeytan) şimdi zavallıdır, ama zamanla bağışlanabilir, Allanın merhametine sınır konmaz. Bu açıklama beni yatıştırdı. Yezidilerin şeytana tapmadıklarına çok memnun olmuştum; sapıncıları bana artık çok daha bağışlanabilir geliyordu.

Hizmetçim benden üç gün sonra ordugaha geldi. Düşman tehlikesine rağmen esenlikle orduya katılan ağırlık koluyla birlikte gelmişti : Bütün sefer süresince sayısız ağırlıklarımızdan bir tek öküz arabası düşmanın eline geçmemişti. Ağırlığın ordu ardınca gidişin -deki düzen gerçekten şaşılacak şeydi.

17 Haziranda sabahleyin silah sesleri duyduk; iki saat sonra sekiz Türk sancağıyla dönen Karabah alayını gördük; albay Frideriks taş yığınları arkasına yatan düşmanla savaşa tutuşmuş, onu yerinden atmış, kovalamış-ti; süvariye kumanda, eden Osman paşa zor kurtulmuştu.

18 Haziranda ordugah başka yere kalktı. 19 da top bizi uyandırır uyandırmaz ordugah harekete geldi. Generaller görevlerinin başlarına gittiler, alaylar sıra oldular; subaylar kendi takımlarının başlarına geçtiler. Ben yalnız kaldım, ne yana gideceğimi bilmiyordum, atıma yol verdim ve tanrının iradesine bıraktım. General Burtsov'a rasladım, beni sol kanada çağırdı. Sol kanat ne demek? — diye düşündüm, yoluma devam ettim. Topları yerleştiren general Muravyev'i²⁷ gördüm. Çok geçmeden Delibaşlar gözüktü, vadide dönüyor, Kazak-

52

larla birbirlerine karşılıklı ateş ediyorlardı. Bu sırada onların sık bir piyade kalabalığı boğazdan geçiyordu General Muravyev ateş emri verdi. Hartuç kalabalığın tam ortasına düştü. Türkler yana çekildiler, sırtın arkasında kayboldular. General Pas'keviç'i kurmaylarıyla çevrili gördüm. Türkler derin bir dere ile kendilerinden ayrı rılan ordumuzu kuşatıyorlardı. Puşçin'i kont dereyi gözden geçirmeye gönderdi. Puşçin atını dört nala kaldırdı. Türkler onu bir baskıncı sanarak yaylını ateşe tuttular. Bir gülüşme oldu. Kont bir top getirip ateş edilmesini emretti. Düşman dağa ve dereye yayıldı. Burtsov'un beni çağırdığı sol kanatta savaş

kızıışmıştı. Önümüzde (merkezin karşıısında) bir Türk süvari kolu dörtnala geliyor" du. Kont general Rayevski'yi onlara karşı yolaldı; Ra-yevski Nijegorod alayım hücumu kaldırdı. Türkler savuştular. Bizim Tatarlar onların yaralılarını çevirip hemen soyuveriyor, alanda çırılçıplak bırakıyorlardı. General Rayevski derenin kenarında durdu. Alaydan iki süvari bölüğü ayrılarak dört nala takibe koyuldular; albay Simoniç onları geri çevirdi. Savaş dindi: Türkler gözümüzün önünde toprağı kazıp, taş taşıyarak kendi usullerince tahkimat yapmaya koyuldular. Onlara ilişilmedi. Biz atlardan indik, Allah ne verdiyse yemeye koyulduk. Bu sırada konta birkaç esir getirildi, içlerinden biri ağır yaralıydı. Esirler sorguya çekildiler. Saat altıya doğru ordu yeniden düşman üzerine yürümek emrini aldı. Türkler siperlerin arkasında kıpırdamaya başlamışlardı. Bizi top ateşiiyle karşıladılar; az sonra çekilmeye başladılar. Bizim süvari kolu ilerideydi; dereye inmeye başladık. Atların nalları altında toprak çöküyor, dağılıyordu. Atım her an devrilebilir-

27 Muravyev : Kars'ın kuşatılmasında; Ruslar tarafından ele geçirilmesinde rol oynamış bir general-

53di; o zaman karma uhlan alayı28 üstümden geçebilirdi. Tanrı korudu. Dağlara giden geniş yola çıkar çıkmaz bizim bütün süvari kolu dörtnala kalktı. Türkler çekildiler, Kazaklar yola bırakılmış bir topu kamçılıyarak yanından uçup gittiler. Türkler kendilerini yolun iki yanındaki sel çukurlarına attılar; artık ateş etmiyorlardı; hiç değilse kulaklarının dibinde artık hiç bir kurşun vızıldamıyordu. Hızlı ve güçlü atlarıyla tanınmış olan bizim Tatar alayları takipte birinciydiler. Benim atım dizginlerini çıgııyor onlardan geri kalmıyordu; onu zor tutuyordum. Yolda yanlamasına uzanmış genç bir Türkün ölüsü önün • de durdu o. Ölü 18 yağlarında vardı; kızı andıran sararmış yüzü bozulmamıştı. Sarığı tozlar içinde yatıyordu; tıraşlı ensesinden kurşunla vurulmuştu. Adı adımla gidiyordum; biraz sonra Rayevski bana yetişti. Düşmanın tamamıyla bozguna uğradığı yolunda Kont Paskeviç'e kurşun kalemiyle bir rapor yazdı ve yoluna devam etti. Ben uzaktan onu izliyordum; gece olmuştu. Yorgun atım geri kalıyor, her adımda ayağı sürçüyordu. Kont Paske-viç, takibin durdurulmamasını emretti; hareketi kendisi yönetiyordu. Süvari müfrezeleri bana yetiştiler. O gün önemli bir rol oynayan Kazak topçusu komutanı albay Polyakov'u gördüm. Onunla birlikte bırakılmış bir köye geldik. Gece olduğu için takibi durduran kont Paskoviç. burada kaldı.

Kontu bir yeraltı sakliyasının damında, ateşin karşıısında bulduk. Esirler yanına getiriliyordu. Hemen bütün komutanlar da oradaydılar. Kazaklar onların atlarının dizginlerini tutuyorlardı. Ateş Salvator Rosa'ya29 yaraşır bir tabloyu aydınlatmakta, karanlıklarda bir ırmak çağıldamaktaydı. Bu sırada bu köyde barut stoklarının

28 Karma uhlan alayı: Bu alay dekabrist ayaklanmasına katılmış olan askerî birliklerden oluşturulmuştu.

29 Salvator - Boşa : Ünlü bir italyan ressamı (1675-1757).

saklandığı, bir patlama tehlikesi olduğu konta haber verildi. Kont bütün maiyetiyle birlikte sakliyai bırakıp çıktı. Biz geceyi geçirdiğimiz yerden 30 verst uzaktaki ordugaha yollandık. Süvari müfrezeleri yolları tutmuşlardı. Tam yerimize varmıştık ki, gökyüzü birdenbire şimşek çakmış gibi aydınlandı, boğuk bir patlama duyduk. Çeyrek saat önce bıraktığımız sakliya havaya uçmuştu: içinde barut stokları vardı. Savurulan taşlar birkaç Kazağı ezmişlerdi. İşte o anda bütün görebildiklerim bunlar. 30.000 kişilik bir kuvvetle Hakkı Paşaya katılmaya giden Erzurum seraskerinin bu savaşmada bozguna uğradığını akşam öğrendim. Serasker Erzurum'a kaçmıştı; Sagan-lu'ya çekilen kuvvetleri dağılmıştı, topçu ele geçirilmişti; Hakkı paşa elimizde yalnız kalmıştı. Kont Paskoviç toparlanmasına meydan vermedi.

55DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Hakkı paşa ile savaşma. Bir Tatar beyinin ölümü. Hünsa. Esir paşa. Araş. Çoban kop. rüsü. Hasankale. Ilıca. Erzurum'a yürüyüş. Görüşmeler. Erzurum'un alınması. Türk esirleri. Derviş. Ertesi gün saat beşte ordugah uyandı, yola çıkma emri aldı. Çadırdan çıktım, herkesten önce kalkmış olan " Paskeviç'le karşılaştım. Beni gördü.

— Etes-vous fatigue de la journee d'hierf

— Mais un,pevf Mr. le comle.

— J'en suis fâche pour vous, car nous allons faire encore üne marche pour joindre le Pacha, et puis ilfaudra poursuivre l'ennemi encore üne trentaine ide versts*.

Yola çıktık, saat sekize doğru bir tepeye geldik, Hakkı paşanın ordugahı buradan avucumuzun içi gibi gö-

— Dün yoruldunuz mu?

— Biraz B. Kont

—> Sizin için üzüldüm, çünkü paşaya ulaşmak için bir yürüyüş daha yapacağız; sonra da düşmanı 30 verst daha kovalamak gerekecek

rünüyordu. Türkler bütün bataryalarıyla zararsız bir ateş açtılar. Bu sırada ordugahlarında büyük bir hareket görünüyordu. Yorgunluk ve sabahın sıcağı bir çoğumuzu attan inmeye, yeşil otların üstüne oturmaya zorluyordu. Dizginleri yanımda bir yere doladım, yola devam emrini bekleyerek hafifçe kestirmeye başladım. Bir çeyrek saat sonra beni uyandırdılar. Herkes hareket halin-: deydi. Bir yandan kollar Türk ordugahına doğru ilerliyor, öbür yandan süvari düşmanı takibe hazırlanıyordu. Ben Nijegorod alayı ile gidecektim, ama atım topallıyordu. Kaldım. Bir uhlan alayı yanımdan hızla geçip gitti. Sonra Volhovski üç topla gelip geçti. Ormanlık bir dağda tek başıma kaldım. Bir dragonla karşılaştım, ormanın düşman askerleriyle dolu olduğunu söyledi. Geri döndüm. Bir piyade alayı ile gelen general Muravyev'e rasladım. Ormanı taramak için bir bölük yolladı. Dereye yaklaşırken görülmemiş bir manzara ile 'karşılaştım. Bizim Tatar beylerinden biri bir ağacın altında ağır yaralı olarak yatıyordu. Gözdesi yanında hüngür hüngür ağlıyordu. Bir molla diz çökmüş dua okuyordu. Can çekişen bey çok sa kindi, kımıldamadan dostuna bakıyordu. Derede 500 kadar esir toplanmıştı. Birkaç yaralı Türk, besbelli, beni hekim sanarak işaretlerle yanlarına çağırıyor, yardım istiyorlardı. Bir Türk kanlı bir bezle yarasını tıkayara'k olmandan çıktı. Askerler, ihtimal insanseverce bir duygunun etkisi altında, biran önce işini bitirmek niyetiyle ona yaklaştılar. Ama bu beni insan ettirdi; zavallı Türk'ü korudum, çok kan kaybetmiş, bitkin bir hale gelmişti, güçlkle onu arkadaşlarının bulunduğu kalabalık küme ye götürdüm. Onların yanında albay Anrep30 vardı. Türklerin ordugahında veba meydana çıkarıldığı söylentilerine rağmen, Anrep onlarla, onların çubuklarından dostça tütün içiyordu. Esirler oturmuşlar, birbirleriyle rahat rahat

30 Anrep : 1829 savaşında karma uhlan alayına kumanda ediyordu-konuşuyorlardı. Hemen hepsi gençti. Dinlendikten sonra yola koyulduk. Yol boyunca her yerde ölüler yatıyordu. Nijegorod alayını 15 verst ileride bir ırmağın kıyısında kayalar arasında mola vermiş buldum. Kovalama birkaç saat daha sürdü. Akşama doğru sık bir ormanla çevrili bir vadiye geldik, iki günde atla seksen verstten çok yol gittikten sonra nihayet doyasıya uyudum.

Ertesi gün düşmanı kovalayan birlikte ordugaha dönmek emrini aldılar. Burada esirler arasında bir hün-sa bulunduğunu öğrendik. Ricam üzerine Rayevski onun getirilmesini emretti. Yüzü, ihtiyar, kalkık burunlu bir Fin kadını andıran uzun boylu, oldukça şişman bir erkekle karşılaştım. Hekimin yanında muayene ettik. Erat vir, mammosus, ut femina habebat testuculos non evolu-tus, penem que yarvum et puerilem. Quaerebamus, sit ne exectusf — Deus, respondit,, castravit me. İpokritçe bilinen bu hastalık, gezmenlerin söylediklerine göre, göçebe Tatarlar'la Türkler'de sık sık raslanır. Hoss bu hünsa-ların Türkçe adıdır31.

Bizim ordu bir gün önce ele geçirilen Türk orduga-hındaydı. Kont Paskeviç'in çadırı Kazakların esir ettiği Hakkı paşanın yeşil çadırının yakınında bulunuyordu. Ona gittim, kendisini bizim subaylarla kuşatılmış buldum. Bağdaş kurmuş, çubuk içiyordu. Kırk yaşlarında vardı. Yüzünde ağırbaşlılık ve derin bir sakinlik ifadesi okunuyordu. Teslim olunca kendisine bir fincan kahve verilmesini, sorulardan kurtarılmasını rica etmişti.

Vadide bulunuyorduk. Saganlu'nun karlı, ormanlı dağları şimdi arkamızdaydı. Hiç bir düşmana artık ras-lamıyorduk. Köyler boştu. Yakın dolaylar hüzünlüydü.

31 Hoss : sözcüğü Puşkin kont Potolski'nin bir yapıtından almış tır. Türkçe'de böyle bir sözcük bilmiyoruz. Pototski hünsa'yı hoss bellemiş olabilir.

58

Kayalıklı kıyılarında hızla akan Araş'ı gördük. Hasan-kaleden 15 verst uzakta eşit olmayan yedi tonoz üzerine çok güzel ve cesurca kurulmuş bir köprü vardı. Rivayete göre onu dağın tepesinde dünyadan el çekmiş olarak ölen zenginleşmiş bir çoban kurmuş, onun bu ıssız yerdeki iki çam ağacının gölgelediği mezarı bugüne kadar gösterilir. Yakın 'köy ve kasaba halkları akın akın onu ziyarete gelir. Köprüye Çoban köprüsü diyorlar. Tebriz yolu onun üstünden geçer.

Köprünün birkaç adım ötesindeki bir kervansarayın karanlık yıkıntılarını görmeye gittim, içinde hasta bir eşekten başka kimse yoktu, ihtimal onu da kaçan köylüler bırakmışlardı.

24 Haziranda sabahleyin, bir gün önce prens Beko-viç'in ele geçirdiği eski zamanlardan kalma Hasankale'-ye gittik. Gecelediğimiz yerden 15 verst uzaktaydı. Uzun geçitler beni yormuştu. Dinleneceğimizi umuyordum; ama öyle olmadı.

Süvari kolu yola çıkmadan önce ordugaha Ermeniler gelerek üç gün önce hayvanlarım sürüp götürülen Türklere karşı korunmalarım istediler. Onların ne istediklerini iyice anlamayan albay Anrep dağlarda bir Türk müfrezesi bulunduğunu sandı, Rayevski'ye haber vermek, dağlarda 3000 Türk olduğunu bildirmek için uhlan alayının bir süvari bölüğüyle ayrılıp o yana gitti. Tehlike anında onu takviye etmek üzere Rayevski arkalarından takibe koyuldu. Kendimi Nijegorod alayına bağlı sayıyordum, ermenilerin kurtarılması işinde büyük bir üzüntü ile atımı ileri sürdüm. Yirmi verst gittikten sonra bir köye geldik, yalın kılıçlarla acele acele tavukları kovalayan geride kalmış birkaç uhlan gördük. Burada köylülerden biri, söz konusunun üç gün önce Türklerin kovaladığı 3000 kurt olduğunu, iki günde- onlara kolaylıkla yetişilebileceğini Rayevski'ye anlattı. Rayevskitavuk kovalanmasına son verilmesini uhlanlara emretti, albay Anrep'e geri dönmesi emrini yolladı. Geri döndük, dağlardan inerek Hasankale yakınlarına geldik. Ama bu biçimde birkaç Ermeni tavuğunun canını kurtarmak için 40 verst yol gittik, ki bana hiç te eğlenceli gelmedi bu.

Hasankale Erzurum'un anahtarı sayılıyor. Kent, başı bir kale ile taçlı kayalığın eteğinde kurulu, içinde yüz kadar Ermeni ailesi var. Bizim ordugah kalenin önüne açılan geniş bir ovada, içinde demirli - kükürtlü ılıca bulunan yuvarlak taş bir binaya gittim.

Üç sajen" kutrunda yuvarlak bir havuz. İki kez onu yüzerek geçtim, birdenbire bir baş dönmesi, iç bulantısı hissettim, havuzun taş kenarına zor ulaştım. Bu sular doğuda meşhurdur, ama doğrudürüst hekim bulunmadığı için halk bunlardan ezbere yararlanıyor, gereği gibi yararlanamıyor.

Hasankale'nin dibinden Muruk ırmağı geçiyor. Irmağın kıyıları madensuyu kaynaklarıyla dolu; kayalar altından fışkırıp ırmağa dökülüyorlar, içimleri Kafkas Narzan'ı kadar hoş değil; bakır kokuyorlar.

25 Haziranda hükümdar - imparatorun isim gününde kale duvarlarının altındaki ordugahımızda alaylar dua dinlediler. Kont Paskeviç'in verdiği öğle yemeğinde hükümdarın sağlığına içilirken kont Erzurum üzerine yürüneceğini bildirdi. Akşam saat beşte ordu yola çıktı.

26 Haziranda Erzurum'un beş verst uzağındaki bir dağda bulunuyorduk. Bu dağa Akdağ deniyor; kireçli bir dağ. Beyaz, ince bir toz gözlerimizi yakıyordu; dağların hüznünlü görünüşü insana tasa veriyordu. Erzurum'un yakınlığı, yürüyüşün sona ereceği inancı bizi teselli ediyordu.

* Sajen : 2,134 metre.

Akşam, kont Paskeviç yeri gözden geçirmeye çıktı, istinat karakollarımızın önünde bütün gün dolanıp duran akıncı Türk atlıları ona ateş etmeye başladılar. Kont Paskeviç, general Muravyev'le konuşmasını kesmeksizin birkaç kez kamçısıyla onları tehdit etti. Açtıkları tüfek ateşine karşılık verilmedi.

Bu anda, Erzurum'da büyük bir karışıklık hüküm sürüyordu. Yenilgiden sonra kentte kaçan serasker Rusların tamamıyla bozguna uğratıldıkları söylentisini yaymıştı. Onun arkasından da özgür bırakılan esirler kont Paskeviç'in beyannamesini halka ulaştırdılar. Kaçaklar seraskerin yalanını açığa vurdular. Rusların hızla yaklaştıkları çabucak duyuldu. Halk teslim olmaktan söz etmeye başladı. Serasker ve ordu savunmayı düşünüyordu, isyan çıktı. Birkaç Frenk öfkelenen ayaktakımı tarafından öldürüldü.

ordugahımıza (ayın 26 sı sabahı) halktan ve seraskerden delegeler geldi. Bütün gün görüşmelerle geçti; akşamın saat beşinde delegeler, onlarla birlikte de Asya dillerini, adetlerini iyi bilen general kont Bekoviç Erzurum'a yollandılar.

Ertesi gün sabahleyin ordumuz ilerlemeye başladı. Erzurum'un doğu tarafından, Top - Dağ'ın tepesinde bir Türk bataryası vardı. Alaylar Türkler'in top ateşine trampetlerle, bando - muzika ile karşılık vererek ona doğru yürüdüler. Türkler çekildiler. Top - dağ ele geçirildi, Şair Yüzevefiç'le oraya gittim. Bırakılan bataryada kont Paskeviç'i maiyetiyle bulduk. Dağın tepesinden derede Erzurum iç kaleleri, minareleri, birbirine bitişik yeşil damlarıyla gözlerimizin önüne seriliverdi. Kont atlıydı. Karşısında, yerde kentin anahtarlarıyla gelen Türk delegeleri oturuyordu. Ama, Erzurum'da kaynaşma belli oluyordu. Birdenbire kent tabyalarında bir ateş parladı, bir duman belirdi, güller Top - dağa yağmaya baş-
61ladı. Birkaçı kont Paskeviç'in Kont bana dönerek :

başının üstünden geçti.

— Voyez leş Turcs, — dedi, — on ne peut jamais se fier â euse*

O anda, görüşmeler için bir gün önce Erzurum'a giden kont Bekovic dörtlü Top - dağ'a geldi. Seraskerin ve halkın teslim olmaya çoktan razı olduklarını, ama, Topçu paşanın elebaşılık ettiği birkaç Arnavut'un kent bataryalarını ele geçirdiklerini, isyan ettiklerini bildirdi. Generaller atlarını sürüp konta yaklaştılar, Türk bataryalarının susturulmasına izin vermesini rica ettiler. Kendi toplarının ateşi altında oturan Erzurum ilerigelen-[eri bu ricayı tekrarladılar. Kont bir süre bekledi; nihayet, .«artık fazla geldiler» diyerek emir verdi. Hemen toplar getirildi, ateşe başlandı. Düşmanın top ateşi ya: vaş yavaş dindi. Alaylarımız Erzurum'a yollandı; 27 haziranda, Poltava savaşının yıldönümünde akşamın saat; altısında Rus bayrağı Erzurum kalesinde dalgalanıyordu.

Rayevski kente yollandı, ben de onunla gittim; şaşılacak bir manzara gösteren kente girdik. Türkler düz damlardan asık yüzlerle bize bakıyorlardı. Ermeniler dar sokaklarda toplanmışlar, gürültü ediyorlardı. Ermeni çocukları atlarımızın önünde haç çıkararak, koşarak ba-
ğırıyorlardı: Hristiyan! Hristiyan!.. Kaleye geldik, topçumuz içeri girdi; ordugahtan izinsiz kimsenin ayrılma-ması yolundaki kesin emre rağmen, burada, kenti atla dolaşan benim Artemi ile karşılaşınca hayret içinde kaldım.

Kentin sokakları dar ve eğri. Yapılar oldukça yüksek. Yollar kalabalık. Dükkanlar kapalı.

Kentte iki saat kadar dolaştıktan sonra ordugaha döndüm; Esir düşen

Görüyor musunuz Türkleri, hiç güvenilmez onlara

62

seraskerle üç paşa orada bulunuyordu. Paşalardan biri, çok hareketli, zayıf bir ihtiyar, bizim generallerle heyecanlı heyecanlı konuşuyordu. Beni fraklı görünce kim olduğumu sordu.

Puşçin beni şair diye tanıttı. Paşa ellerini göğsüne koyarak beni selamladı, tercüman aracılığıyla şunları söyledi: Bir şairle karşılaşmakta hayır var. Şair dervişin kardeşidir. Onun ne vatanı var, ne dünya nimetlerinde gözü. Oysa ki biz zavallılar şan ve şöreti, iktidarı hazineleri düşünürken o yeryüzünün hakimleriyle bir sırada durur, önünde eğilirler.

Paşanın bu Doğulu gönülokşarlığı hepimizin hoşuna gitti. Ben seraskeri görmeye gittim.

Çadırına girerken onun gözde içoğlanıyla, zengin bir Arnavut elbisesi giymiş on dört yaşlarında kara gözlü bir gençle karşılaştım. Serasker dış görünüşü çok basit, saç sakalı ağarmış bir ihtiyardı. Derin bir umutsuzluk içinde oturuyordu. Yanında bizim subaylardan bir grup vardı. Çadırından çıkarken başına koyun derisinden bir kalpak geçirmiş, elinde bir asa,

omuzlarında bir tülüm (outré) bulunan yarı çıplak genç bir adam gördüm. Avaz avaz bağıırıyordu. Bunun yenenleri tebrike gelen benim kardeşim, bir derviş olduğunu söylediler. Ordan zorla uzaklaştırıldı.

63BEŞİNCİ BÖLÜM

Erzurum. Asya ihtişamı. İklim. Taşlama. Seraskerin sarayı. Türk paşasının haremi. Veba. Burtsov'ım ölümü, Erzurum'dan çıkış. Dönüş yolu. Rus dergisi.

Erzurum (yanlış olarak Arzerum, Erzurum, Erzurum denen bu kent) 415 yılına doğru, İkinci Feodosya zamanında kuruldu, Feodosiyepol diye adlandırıldı. Hiç bir tarihi hatıra onun adına bağlanmamaktadır. Onun hakkında bildiğim yalnız, Hacı Baba'nın söylediğine göre burada bir hakarete tarziye olarak İran elçisine insan kulağı yerine dana kulağı sunulmuş olmasıdır³².

Erzurum, Asya Türkiye'si'nin -başkenti sayılmaktadır. Nüfusu 100.000 hesap ediliyor, ama sanırım bu çok kabartılmış bir sayı. Evler taş, damlar çimle örtülü, yüksekten bakılınca kente çok acayip bir manzara veriyor bu.

Avrupa ile Doğu arasındaki başlıca kara ticareti Erzurum yoluyla yapılır. Ama kentte az mal satılıyor;

³² İran elçisine dana kulağı sunulması olayını Puşkin Morier'in «The adventures of Haji Baba of İspahan» adlı romanından hatırlamıştır.

burada bu mallan ortaya çıkarmıyorlar; kentte çuvalarla ravent olduğu halde bir kaşık ravent bulunamaması yüzünden bir hastanın Erzurum'da ölebileceğim yazan Tournefort³³ da bunu görmüştü.

Asya ihtişamı: Bu deyimden daha anlamsız bir söz bilmiyorum, ihtimal ki bu deyim, yoksul şövalyelerin kendi şatolarının çıplak duvarlarını, meşe sandalyeleri bırakıp ilk kez kırmızı kanapeleri, renk renk halıları kabzaları renkli taşlarla süslü hançerleri gördükleri zaman doğmuştur. Şimdi Asya yoksulluğunun, Asya kabalığının, vs., sözü edilebilir, ama ihtişam, şüphe yok ki Avrupalıdır. Pskov kentinin rasgele bir kaza kasa basında küçük bir dükkanda bulabileceğiniz bir şeyi ne kadar para verirsiniz verin, Erzurum'da satın alamazsınız.

Erzurum'un iklimi serttir. Kent, deniz yüzeyinden 2.100 metre yüksekteki bir derede kurulmuştur. Onu çevreleyen dağlar yılın büyük bir bölümü karla örtülüdür.. Toprak ormansız ama verimli. Pek çok kaynaklar onu sulamakta; her yandan su kemerleriyle örülü. Erzurum suyu ile ün salmıştır. Fırat, kentin üç verst ötesinden akar. Çeşmeler her yerde bol. Hepsinde zincirle bağlı madeni taşlar var; iyi yürekli müslümanlar içip dua 'ederler. Kereste Saganlu'dan getiriliyor.

Erzurum'un silah deposunda bir çok eski silahlar, ihtimal daha Godefroy³⁴ zamanında paslanmış çelik bağlık, cebder, kılıçlar bulduk.

Camiler alçak ve karanlık. Kentin dışında bir mezarlık var. Anıtlar, .genel olarak, sarıkları mezar taşlarından ibaret, iki veya üç paşanın türbesi üstün bir işçilikle

³² Tournefort ört: Ünlü Fransız gezmen ve .botanikçisi (1656-1708). ³⁴ Godefroy : Birinci Haçlı seferinde Haçlı orduları başbuğu (1060-1100).öbürlerinden ayrılıyor, ama onlarda da bir incelik yok: Hiç zevk yok. bir anlam yok.-.. Bir gezmen bütün Asya kentleri içinde yalnız Erzurum'da bir saat kulesi gördüğünü, onun da saatinin işlemediğini yazar.

Sultanın giriştiği yenilik hareketi daha Erzurum'a girmede. Asker halâ o pitoreks doğulu kıyafetini taşımakta. Erzurum'la İstanbul arasında, tıpkı Kazanla Moskova arasında olduğu gibi, rekabet var. İşte yeniçeri Emiri-oğlu'nun söylediği taşlamanın başlangıcı : Göklere çıkarıyor gâvurlar bugün İstanbulu. Demir bir ökçeyle yarın, Ezerler de uyuyan bir yılan gibi, Çekip giderler, öylece bırakarak. Felâket karşısında İstanbul uykuda.

İstanbul ayrıldı yolundan peygamberin;

Gerçeğim eski doğunun

Kararttı orada hileci batı.

Kötü şevklere İstanbul

Sattı dini de kılıcı da.

istanbul unuttu terini savaşın.

Şarap içiyor ibadet saatinde.

Söndü iman ateşi orada. Evli kadınlar mezarlıklarda dolaşiyor. Sokak başlarına yollanıyor kocakarılar, Hareme alıyor onlar erkekleri, Elde edilmiş haremağası uykuda.

Bizim dağlık Erzurum değil öyle ama, Yolları çok Erzurumumuz bizim, Uyumuyoruz yüzkarası şatafatın içinde biz, Daldırmıyoruz o ele avuca sığmaz şarap çanağını Şarabına sefahatin, ateşin, uğultunun.

66

Oruç tutuyoruz: kutsal suyun oluşunda

Gideriyoruz. susuzluğumuzu kana kana;

Korkusuz, atak, dalga dalga

Savaşa atılıyor yiğitlerimiz,

Girilmez haremlemize.

Haremağaları uyanık, elde edilmezler,

Oturuyor evlerde usluca kanlarımız³³.

Ben seraskerin sarayında, haremın bulunduğu odalarda kalıyordum. Sayısız giriş yerlerinden girip çıkarak, odadan odaya, damdan dama, merdivenden merdivene geçerek bütün gün dolaşıp duruyordum. Saray ta lana uğramışa benziyordu; serasker kaçmayı önceden tasarlamış, ne kaçırabilmişse kaçırmıştı. Kanapeler sökülmuş, halılar kaldırılmıştı. Kentte dolaşırken Türkler beni yanlarına çağırıyor, dillerini çıkarıp gösteriyorlardı. (Bütün Frenkleri onlar hekim sanıyorlardı). Usandırdı beni bu: nerdeyse ben de onlara aynı şekilde karşılık verecektim. Akşamları akıllı, sevimli Suhorukov'la³⁶ geçiriyordum; işlerimizin benzerliği bizi birbirimize yaklaştırmıştı. O bana kendi ebedî tasarılarından, bir zamanlar o kadar aşkla, başarı ile başlamış olduğu tarih araştırmalarından söz ederdi, isteklerinin, dileklerinin azlığı gerçekten de dokunaklı. Yerine getirilmezlerse yazık.

Seraskerin sarayı sürekli bir canlılık manzarası gösteriyordu: Asık yüzlü paşanın karıları, sayısız içoğlanlar; arasında sessizce tütün içtiği yerde, onu yenen, generallerinin zaferleri üstüne raporlar alıyor, paşalıklar dağıtıyor, yeni romanlar üstüne konuşuyordu. Muş paşası 35 Göklere çıkarıyorlar gâvurlar bugün İstanbulu diye başlayan taşlamayı Puşkin kendisi yazdı; yeniçeri Eminoglu uydurma bir addır.

36 Suhorukov : 14: Aralık ayaklanmasıyla ilgili olduğu için muhafız kıtasından çıkarılarak önce Don'a, sonra Kafkasya'ya sürülen bir tarih yazarı.yeğenine yanında bir iş vermesi için kont Paskeviç'e ge-mişti. Bu kurumlu Türk, sarayda dolaşırken odaların birinde durdu, heyecanla birkaç söz söyledi, sonra düşünceye daldı: Babasının başı, seraskerin emriyle, bu odada kesilmişti, işte gerçek doğu izlenimleri! Şanlı Beybulat, bu Kafkasya fırtınası son savaşmalar sırasında ayaklanan iki Çerkeş köyünün ağasıyla Erzurum'a gelmişti, Kont Paskeviç'fe öğle yemeği yiyorlardı. Bey - bulat 35 yaşlarında, alçak boylu, geniş omuzlu bir erkekti. Rusça bilmiyor, yahut bilmez görünüyordu. Erzurum'a gelişi beni çok sevindirdi: Dağları, Kabarda'yı tehlikesizce aşmakta benim için artık o bir inancaydı.

Erzurum dolaylarında esir edilerek seraskerle birlikte Tiflis'e gönderilen Osman paşa, Erzurum'da bıraktığı haremının güvenlik altına alınması için kont Paskeviç'e ricada bulunmuştu. İlk günlerde bu unutulmuştu. Bir gün öğle yemeğindeydik, 10.000 kişilik bir ordunun işgal ettiği, halkından hiç birinin bir tek erin kötü bir davranışından tek bir şikayette bulunmadığı bu müs-lüman kentindeki güvenlikten söz edilirken kont Pas-keviç Osman paşanın haremını hatırladı. B. Abramo-viç'e³⁷ paşanın evine gitmesini, memnun olup olmadıklarını, bir kötülük görüp görmediklerini, karlarından sormasını emretti. Ben de B. Abramoviç'le birlikte gitmek için izin rica ettim. Yola çıktık. B. Abramoviç macerası meraklı bir Rus subayını tercüman olarak yanına aldı. 18 yaşında iranlılara esir düşmüş. Onu hadım etmişler, şahın oğullarından birinin haremında 20 yıldan çok haremağalığı yapmış. Uğradığı talihsizliği, İran'da-

37 Abramoviç : Napolyon'un Rusya seferinde Fransız ordusunda hizmet etmiş, bir süre Fransa'da yaşamış, sonra Rus ordusuna katılmıştır. Paskevig'in gözdelelerinden, ordu içinde Puşkin'i göz. altında tutan, durumunu, davranışlarını düzenli olarak jurnal edenlerden biridir. 68

ki yaşayışını dokunaklı bir saflıkla anlattı. Anlattıkları; fizyolojik bakımdan değerliydi. Osman paşanın evine geldik; bizi çok iyi. hatta zevkle döşenmiş açık bir odaya aldılar. Renkli pencerelerde Kur'andan alınmış yazılar vardı. Bunlardan biri bana müslüman haremî için çok derin anlama geldi: Bağlamak ve çözmek sana yakışır. Gümüş zarflı fincanlarla kahve getirdiler bize. Ak ve hürmetlice sakallı bir ihtiyar, Osman paşanın babası kadınlar adına kont Paskeviç'e teşekkür etmeye geldi, ama Abramoviç Osman paşanın eşlerine gönderildiğini, kocaları yokken hepsinir. memnun edildiklerine kendilerinin onu inandırmaları; için onları görmek istediğini kesin olarak bildirdi. İran esiri tercümesini bitirir bitirmeş ihtiyar dilini öfkeyle şapırdattı, isteğimize asla razı olamayacağını, paşa dönüşünde eşlerini yabancı erkeklerin gördüğünü öğrenirse kendisinin ve bütün harem hizmetçilerinin başlarını vurduacağını söyledi. Aralarında haremağası bulunmayan hizmetçiler ihtiyarın sözlerini onayladılar. Ama B. Abramoviç ayak diriyordu :

— Siz paşanızdan korkuyorsunuz, — dedi, — ben de kendi seraskerimden korkarım, emrini dinlememeye cüret edemem.

Yapılacak bir şey yoktu. Bizi iki cılız fıskiye'nin fış-kırdığı bir bahçeden geçirdiler. Küçük bir taş binaya yaklaştık, ihtiyar bizimle kapı arasında durdu, sürgüyü elinden bırakmaksızın kapıyı dikkatle açtı; başından sarı pabuçlarına kadar beyaz bir çarşafı örtülü bir kadın gördük. Tercümanımız soruyu ona tekrarladı: Yetmişlik bir kocakarı mırıltısı duyduk; B. Abramoviç onun sözünü 'kesti: «Paşanın anası bu, — dedi. — Bizi eşlerine gönderdiler, birini getiriniz». Gâvurların bu anlayışına şaşı herkes; ihtiyar kadın gitti, bir dakika sonra onun gibi baştan ayağa örtülü bir kadınla döndü. Örtünün içinden hoş bir kadın sesi yükseldi. Kocasız kalmış za-

69vallı kadınlara gösterdiği ilgiden ötürü konta teşekkür etti; Ruslar'ın davranışlarını övdü. B. Abramov onunla konuşmayı uzatmanın yolunu bilirdi. Bu sırada çevreme bakınırk'en birdenbire kapının ta üstünde yuvarlak bir pencerecik, bu yuvarlak pencereciğin içinde meraklı bakışlar, 5 veya 6 kara gözlü baş gördüm. Bu keşfimi B. Abramoviç'e söyleyecektim, ama başlar, gözler sesimi çıkarmamamı anlatır yollu işaretler yapmaya, parmaklar tehdit etmeye başladılar. Boyun eğdim, buluntumu paylaşmadım. Hepsinin yüzleri hoştu, ama içlerinde bir tek güzel yoktu. Kapının yanında. B. Abramoviç'le konuşan ihtimal ki haremî gülü, melikesi, bir gönül hazinesiydi, hiç değilse bir aşk çiçeğiydi, ben böyle düşündüm. Nihayet B. Abramoviç sorularına son verdi. Kapı kapandı. Penceredeki yüzler kayboldu. Bahçeye, eve bak tık, elçiliğimizden çok memnun bir halde döndük.

Haremî böyle gördüm: Çok az Avrupalıya nasip olmuştur bu. İşte size bir doğu romanı konusu.

Savaş bitmiş görünüyordu. Dönmeye hazırlanıyordum. 14 Temmuzda halk hamamına gittim, hayatımdan memnun değildim. Havlunun pisliğine, hamam hademe sinin kötü oluşuna falan lanet okudum. Erzurum'un hamamını Tifliskinkiyle kıyaslamak ne mümkün!

Saraya dönerken nöbette duran Konovnitsin'den'5 öğrendim: Erzurum'da veba bulunmuş. O anda karantinanın korkunçluğu gözümün önüne geldi, o günden orduyu bırakıp gitmeye karar verdim. Veba salgın düşüncesi, alışılmış olmadığı için, çok kötü bir şey. Bu izlenimi silmek isteğiyle çarşıya gezmeye çıktım. Bir silah ustasının dükkanı önünde durup bir hançere bakıyordum ki,

38 Konovnitsin : Dekabristlerdendir. Asilzadelikten yoksun edilmiş, rütbesi alınmış, hapis cezasını çektikten sonra er olarak orduya sevkediimifti.

birdenbire omuzuma biri vurdu. Dönüp baktım: Arkamda korkunç bir dilenci vardı. Bir ölü gibi sapsarıydı; kızarmış, iltihaplı gözlerinden yaş akıyordu. Veba düşüncesi gene içime düştü.

Anlatılmaz bir tiksinti duygusuyla dilenciye ittim, gezintiden hiç memnun kalmayarak eve döndüm.

Ama merak ağır bastı; ertesi gün hekimle birlikte vebalıların bulunduğu ordugaha gittim. Attan inmedim, rüzgarda durmak ihtiyat tedbirini aldım. Çadırdan bir hasta çıkarıp bize getirdiler; yüzü çok solgundu, bir sarhoş gibi sallanıyordu. Başka bir hasta kendinden geçmiş bir halde yatıyordu. Vebalıyı muayene edip zavallıya çabuk iyi olacağı umudunu verirken, kollarına girerek onu getiren, soyan, vücudunu, veba sanki bir nezleymiş gibi, elleyen iki Türke dikkat ettim, itiraf edeyim, bu aldırmaçlık karşısında kendi Avrupalı korkaklığımdan utandım, hemen kente döndüm.

19 Temmuz'da kont Paskeviç'le vedalaşmaya gitmiştim, onu çok kederli buldum. General Burtsov'un Bayburt dolaylarında vurulduğu yolunda acı bir haber gelmişti. Cesur Burtsov'a yazık olmuştu; ama bu olay yabancı topraklara derinlemesine girmiş, ilk başarısızlık söylentisinde ayaklanmaya hazır kinli bir halkla sarılmış az sayıdaki bütün kuvvetlerimiz için de çok felaketli olabilirdi. Böylece, savaş yeniden başlamıştı. Kont, bana bundan sonraki olayları görmemi önerdi. Ama ben Rusya'ya çabuk dönmek istiyordum... Kont hatıra olarak bana bir Türk kılıcı armağan etti. Onu fetholunmuş Ermenistan çöllerinde şanlı bir kahraman ardınca yaptığım yolculuğun hatırası olarak saklıyorum.

Geldiğim yollardan Tiflis'e geri döndüm. Daha yakında 15.000 kişilik bir ordunun şenlendirdiği bu yerler ıssız, sessiz ve hüznüydü. Saganlu'yu aştım, bizim ordugahın bulunduğu yeri zor öğrendim. Gümrü'de üç gün karantina bekledim. Bezobdal'ı gene gördüm, sıcaktan

71yanan Gürcistan'a ulaşmak için soğuk Ermenistan'ın yüksek yaylasından ayrıldım. Tiflis'e 1 ağustosta geldim. Burada sevimli, neşeli bir topluluk içinde birkaç gün kaldım. Birkaç geceyi bahçelerde müzik ve Gürcü şarkı-ları dinleyerek geçirdim. Sonra yoluma devam ettim. Dağları aşmada benim için önemli olay Kobi yakınlarında gece fırtınaya tutuluşumdur. Sabahleyin Kazbek' in yanından geçtim, şaşılacak bir manzara gördüm. Ak, yırtık pırtık bulutlar dağın tepesinden aşıyor, güneşin ışınlarıyla aydınlanmış bir tek manastır bulutlarla sürüklenen boşlukta yüzer gibi görünüyordu. Azgın Balka da bana bütün büyüklüğüyle göründü: Yağmur suları ile dolup taşan Sel çukuru, yine orada korkunç korkunç uğul-dayan Terek'i azgınlıkta geride bırakıyordu. Kıyıları al-lak bullak olmuştu; kocaman 'kayalar yerlerinden oynamış, akıntıyı kesiyorlardı. Kalabalık bir Osetin grubu yol yapmaktaydı. Sağselim geçtim. Nihayet dar bir boğazdan Büyük Kabarda'nın geniş ovalarına çıktım. Trans-kafkasyada Dorohovla3* Puşçin'i buldum. İkisi de bu son savaşlarda aldıkları yaraların tedavisi için sulara gidiyorlardı. Puşçin'in masasının üstünde Rusça dergiler buldum, ilk gözüme ilişen yazı benim bir yapıtım üzerine yazılmış bir eleştirme yazısı oldu. Onu yüksek sesle okumaya başladım. Puşçin beni durdurup daha çok mimikler yaparak okumamı istedi. Eleştirme bizim eleştiricilerin her zamanki fantezileriyle bezenmişti: Bir diya-kos yamağı ile bir prosvirniya* ve bu küçük komedinin Sağduyusu sayılan bir düzeltmen arasındaki bir konuş maydı bu. Puşçin'in isteği bana o kadar eğlenceli geldi ki, derginin yazısını okumanın verdiği üzüntü tamamıyla yok oldu. İçten gelen kahkahalarla güldük.

Aziz vatanda ilk karşılaşmam böyle oldu. (1835)

*: Prosvirniya : Perhiz yemeği pişiren kadın (ortodokslarda) 39 Dorohov : Babası 1812 de Napolyon ordularına karşı girişilen çete savaşlarında ün salmıştı. Sık sık düello yapmak yüzünden 'birkag kez rütbesi alınıp er olarak kıtaya sevk edildi' Tolstoy'un «Savaş ve Barış» ındaki Dolohov'un prototipidir.

YEZİDÎ TARİKATI ÜSTÜNE BİR NOT

TİFLİS ERZURUM YOLUYEZİDÎ TARİKATI ÜSTÜNE BİR NOT

Peygamberlerinin ölümünden sonra müslümanlar arasında Mezopotamya'da ortaya çıkan bir çok mezhep ler arasında, bütün öbür mezheplerce Yezidî kadar nefret edileni yoktur. Yezidîler tarikatlarının kurucusu, Ali ailesinin amansız düşmanı Şeyh Yezid'in adını almışlardır. Bağlı

bulundukları doktrin manişezizmle müslüman lığın ve eski İran dininin karışığıdır. Aralarında bir gelenek olara.k saklanır, hiç bir kitabın yardımı olmadan babadan oğula geçer; çünkü yazmayı, okumayı öğrenmek onlara yasaktır. Kitap olmaması, şüphe yok ki, islam tarihçilerinin bu tarikata ancak üstünkörü dokunmalarının, bu adla küfre sapmış haineri, gaddar barbarları, Allahın lanetine uğramış, peygamberlerinin dininden sapmış insanları anlatmalarının nedenidir. Bundan ötürü Yezidîlerin inançları hakkında, şimdi onlar arasında görülenler sayılmazsa, esaslı hiç bir bilgi elde edilemiyor.

Yezidîlerin birinci ilkesi şeytanın dostluğunu sağlamak, onu savunmak için silaha sarılmaktır. Bundan ötü rü, yalnız onun adım anmaktan değil, ahenkçe bu ada yaklaşan bir deyim kullanmaktan bile çekinirler. Örneğin, bayağı dilde nehire şatt deniyor, ama bu sözcüğün, ahenk bakımından, şeytanın adıyla hafif bir ilişkiliği olduğu için Yezitler nehire ave mazen, yani büyük su derler. Buna benzer bir örnek, daha: Türkler sık sık şeytana lanet okur, bunun için de lanetleme anlamına gelen nal (nalet) sözünü kullanırlar; Yezidîler buna benzer bütün kelimeleri kullanmaktan dikkatle kaçınırlar. Bunun için at nalı anlamına da gelen nal yerine at ayakkabısı tabanı demek olan sol kelimesini kullanırlar; asıl dilde at nallayıcısı demek olan nalbant yerine sulker kullanırlar ki, ayakkabı tamircisi demektir. Onların yaşadıkları yerleri gezen bir kimse şeytan, lanet sözlerini kullanmamaya, hele şeytana lanet sözünü söylememeye çok dikkat etmelidir; yoksa fena bir davranışla karşılaşır, kendini büyük bir tehlikeye koyar, hatta onu öldürürler bile. İşler onları Türk kentlerine çektiği zamanlar onlar için yanlarında şeytana lanet etmekten daha büyük bir hakaret olmaz; eğer bu ihtiyatsızlığı işleyen kimse ezidîler tarafından yolda raslanır, tanınırsa kendisinden öç alınmak gibi büyük bir tehlike ile 'karşılaşır. Herhangi bir cinayet yüzünden Türk adliyesince tutulan, ölüme mahkum edilen bu tarikat üyelerinin, kendilerine verilen imkandan faydalanıp şeytana lanet ederek kurtulmaktansa ölümü tercih ettikleri çok defalar görülmüştür.

Yezidî dilinde şeytanın adı yoktur. Onu anmak için en çok yararlandıkları yol : Şeyh Mazen - Büyük Baş • kan'dır. Bütün peygamberleri, hristiyanlarca ululanan, Yezidî yakınındaki manastırlara adlarını vermiş azizleri tanıyorlar. Bütün bu azizleri, dünyada yaşadıkları zaman öbür insanlardan ayıran şeyin, şeytanın onlarda az veya çok kalmış bulunması olduğuna inanırlar. Özellikle o, onlara göre, en çok Musa'da, isa'da, Muhammed'de görün müştür. Bir kelime ile, onlara göre Allah emreder, ama emirlerinin yerine getirilmesini şeytanın gücüne bırakır.

Sabahleyin güneş doğmaya başlar başlamaz kendilerini dizüstü yere atarlar, bu yıldıza karşı alınlarını top-

76

rağa koyup yere kapanırlar. Bu ibadet için insanlardan -uzak bir yere giderler; bu ödevi yerine getirinceye kada^ kendilerini 'kimsenin görmemesi için ellerinden geleni yaparlar; duruma göre, bu ödevi yerine getirmekte kendilerini mazur bile görürler.

Oruç tutmazlar, namaz kılmazlar, din işlerini boşlamakta kendilerini mazur göstermek için Şeyh Yezid'in, kendi mezhebine inanan herkes için, dünyanın sonuna kadar bunları yerine getirdiğini, vahıylarında bunun için olumlu bir inanca aldığını söylerler. Bundan ötürü da okuma, yazma öğrenmek onlara yasak edilmiştir. Bununla birlikte, bütün kabile reisleri, bütün köyler Türk büyüklerinin, paşaların yolladıkları mektupları okutmak, tercüme ettirmek, onlara karşılık vermek için parayla bir müslüman bilgin tutarlar. Aralarındaki iş ilişkilerinde, başka dinden olan bir kimseye hiç güvenmezler. Tarikat -lerinin adamlarına bütün buyruklarını sözlü olarak yollar, sözlü olarak iş ısmarlarlar.

Namaz kılma, oruç tutma, kurban kesme olmadığı gibi, hiç bir bayramları da yok. Bununla birlikte, ağustos ayının 10 unda şeyh Adi'nin mezarı yakınında dernek kurarlar, uzak yerlerden gelen bir çok Yezidîler burada toplanırlar, bütün gün, bütün gece dernek devam eder.

Dernekten beş veya altı gün önce ve sonra küçük kervanlar, Musul ve Kürdistan ovalarında

her zaman birkaçı bir arada yolculuk eden bu hacıların hücumuna uğramayı göze alırlar; bu haccın can sıkıcı bir olaya neden olmadan geçtiği yıl azdır.

Anlattıklarına göre, kocaya varmamış kızlar dışta kalmak üzere, bir çok Yezidî kadını yakın köylerden bu toplantıya gider, o gece iyice yiyip içtikten sonra bütün ışıkları söndürür, şafak sökmeye başlayacağı, herkesin dağılacağı zamana kadar artık konuşmazlarmış. Bu sessizlik içinde ve karanlık örtüsünün altında neler olduğu göz önüne getirilebilir.

77Yezidîlerde marulla kabaktan başka hiç bir yiyecek yasak değildir. Evlerinde buğday ekmeği pigirilmez, yalnız arpa ekmeği pişirirler. Bunun nedenini bilmiyorum.

Yeminlerinde Türkler, Hristiyanlar, Yahudiler arasında kullanılan her zamanki formülleri kullanırlar, ama kendi aralarındaki en güçlü yeminleri Yezid'in bayrağı üstüne, yani dinleri üstüne yaptıkları yemindir.

Bu tarikatçılar yakınlarında bulunan hristiyan manastırlarına çok saygı gösterirler. Onları ziyaret ettikleri zaman bahçe kapısından girmeden önce ayakkabılarını çıkarırlar, yalınayak yürüyerek kapıyı, duvarları öperler; bununla adını manastıra vermiş azizin himayesini sağlamayı düşünürler. Hastayken rüyalarında bir manastır görsele iyileşir iyileşmez günlük, balmumu, bal ve başka adaklarla onu ziyarete giderler. Orada dört saate yakın kalırlar, çıkarken gene duvarları öperler. Manastırın baş keşişi olan patrikin veya piskoposun elini çekinmeden öperler. Türk camilerine ise girmekten çekinirler.

Yezidîler, mezheplerinin kurucusu Şeyh Adi'nin mezarını koruma işiyle ödevli aşiretin şeyhini dinî şef tanırırlar. Bu "mezar prens Amadia'nın idaresinde bulunur. Bu aşiretin başkanının her zaman Şeyh Yezid'in torunlarından olması gerektir: Prenslığe Yezidîlerin isteği ve birkaç kese hediye ile yerleşir. Bu tarikatçıların dinî şeflerine karşı besledikleri saygı o kadar büyüttür ki, eski gömleklerinden birini kefen olarak alabildikleri zaman; kendilerini çok mutlu sayarlar : Öbür dünyada bunun kendilerine çok elverişli bir yer sağlayacağına inanırlar. Bazıları böyle kutsal bir emanet için kırk kuruş kadar veriyor, gömleği bütün olarak alamazlarsa bir parçasına da razı oluyorlar. Bazan şeyhin kendisi gömleklerinden birini hediye yollar. Yezidîler elde ettikleri bütün soygun ganimetlerinin bir bölümünü, tarikat üyelerine gösterilen konukseverliğin doğurduğu giderleri karşılamak üzere gizlice bu yüksek şefe gönderirler.

Yezidîlerin bası köçek denen başka bir kişiyi de yanında her zaman bulundurur, onun öğüdü olmadan hiç bir şey yapmaz. Köçek'e tarikat şefinin kâhini gözüyle bakılır, çünkü doğrudan doğruya şeytandan vahiy almak imtiyazını taşır. Bunun için, eğer bir Yezidî herhangi önemli bir işe girişmekte tereddüt ederse fikrini sormak için Köçek'i görmeye gider, ama bir miktar parayı gözden çıkarmadan da işi olmaz. Köçek öğüdünü vermeden önce, yanıtının ağır basması için boylu boyunca yere uzanır, örtünerek uyur, yahut uyuyormuş gibi yapar, sonra bu veya şu kararın uykuda "kendisine vahyedildi-ğini söyler : Yanıt vermek için bazan iki veya üç gece süre alır. Aşağıdaki örnek onun vahıylarına beslenen güvenin ne kadar büyük olduğunu gösterir. Bundan aşağı yukarı kırk yıl önce Yezidî kadınları da tıpkı Arap kadınları gibi, sabundan kazanmak için çivitle boyanmış mavi entari giyerlerdi. Bir sabah, beklenmedik bir saatte Köçek tarikat gefinin huzuruna çıkar, o gece kendisine mavi rengin uğursuzluk belirtisi olduğu, şeytanın hoşuna gitmediği yolunda bir vahiy geldiğini bildirir. Mavi rengi yasak etmek, bu renkteki bütün giyecekleri ortadan kaldırmak, beyaz elbiseler giymek yolunda bütün aşiretlere ulaklarla hemen emir göndermek için bu yeterli geliyor. Bu emir o kadar titizlikle yerine getiriliyor ki, bugün bir Türk'ün veya bir Hristiyan'ın evinde misafir kalan bir Yezidî'ye mavi bir yorgan verilse, yılın en soğuk bir mevsimi bile olsa, bu yorganı kullanmaktansa yalnız kendi elbiseleriyle yatmayı tercih eder.

Bıyıklarını makasla düzeltmek Yezidîler'e yasaktır, onları tabii halde büyümeye bırakmak zorundadırlar; bundan ötürü aralarında öyleleri var ki, ağızlan nerdeyse görünmeyecek. Halep yakınlarında bir yerde bu tarikatın fakiran adıyla tanınmış kendi satrapları vardır, bağlarına kara kalpak giydikleri, aynı renkte de sarık sardıkları için sıradan halk bunlara karabaş der.

Bir hastanın yanma çağırıldıkları zaman ellerini hastanın boynuna, omuzlarının üstüne korlar, bu emeklerine karşılık da iyi bir ödül alırlar. Ölen bir kimseye öbür dünyada mutluluk sağlamak için çağırılırlarsa, ölüyü giydirmeden önce ayaklarının üstüne dikerler, hafifçe boynuna, omuzlarına dokunurlar; sonra sağ ellerinin avuçlarıyla ona vurarak Kürtçe şöyle hitap ederler: ara beheşt, yani cennete git. Bu tören için çok şey alırlar, 32 ödül verilirse memnun olmazlar.

Yezidîler ölenlerin ruhlarının, yararlık derecelerine göre, çok veya az bir mutluluğa erecekleri bir dinlenme yerine gittiklerine, isteklerini bildirmek için bazan akrabalarının, dostlarının rüyalarına girdiklerine inanırlar'. Bu inançta Türkler'le ortaklıklar. Mahşer gününde silah elde cennete gireceklerine de inanmaktadırlar.

Yezidîler birbirine bağlı olmayan birkaç kabile veya aşirete ayrılırlar. Yüksek tarikat şefinin cismanî egemenliği yalnız bir aşireti içine alır. Bununla birlikte, birkaç aşiret arasında geçimsizlik baş gösterince onları barıştırmak onun ödevidir. Bu iş de gösterdiği çabanın başarısızlıkla sonuçlandığı seyrektir. Bu aşiretlerden birkaçı prens Culemerk'in topraklarında, öbürleri prens Cezi-rek'in ülkesinde yaşar; aralarında Diyarbakır" idaresine bağlı dağlarda yaşayanlar da var; diğerleri prens Ama-dia'nın ülkesi içinde bulunmaktadır. Bütün aşiretlerin Seyhan adım taşıyan en soylusu bu sonuncular arasındadır; mir, yani prens dedikleri şeyhleri hem yüksek dinî şef, hem Şeyh Adi'nin mezarının bekçisidir. Bu aşiretin

Diyarbakır-

80

işgal ettiği köylerin ağaları hep aynı aileden gelir; aralarında bir anlaşmazlık olsa, baş olmak için çekişebilir-lerdi. Bununla birlikte, bütün Yezidî aşiretleri arasında en güçlüsü, en korku saçanı Musul'la Habur nehiri arasındaki Sincar dağında yaşayan, biri doğu kısmım, öbürü güneyi yöneten iki şeyh arasında bölüşülenidir. Çeşitli ve bol yemiş yetiştiren Sincar dağına sokulmak çok zor" dur; oradaki aşiret mızraklı süvariler bir yana, altı binden çok silahendaz çıkarabilir. Yıl geçmez ki, büyük bir kervan bu aşiret tarafından soyulmuş olmasın. Bu dağın Yezidîler'i Musul ve Bağdat paşalarına karşı bir çok savaşlarda dayandılar. Bu gibi durumlarda, her iki yandan pek çok kan döküldükten sonra para ile her şey düzeliyor. Bu Yezidîler gaddarlıklarıyla her yere korku saçıyorlar; soyguna çıktıkları zaman ellerine düşen insanları soymakla yetinmezler, ayrıksız hepsini öldürürler, eğer aralarında Muhammed'in veya müslüman büyüklerinin soyundan gelen bir şerif bulunursa, bir hizmet olacağını düşünerek, onu çok daha barbarca ve büyük bir sevinçle öldürürler.

Sultan, ülkesinde Yezidîler'e göz yumuyor, çünkü islam bilginlerinin düşüncesine göre (Taundan başka tanrı yoktur, Muhammet tanrının elçisidir) ana doğmasına bağlı herkesi, müslüman dininin buyurduğu şeylerin hiç birini yerine getirmese de, mümin tanımak gerekir. Öbür yandan, Kürt prensleri de Yezidîler'e özel çıkarları için göz yumarlar: Hatta kendi topraklarına ba haktan daha çok aşiret çekmeye çalışırlar, çünkü piyadesi de, süvarisi de güvenilir, cesur askerler olarak her türlü atak hareketlerde, köylere kentlere baskınlarda çok işe yarayan Yezidîler'den bu prensler, gerek kendi çevrelerindeki müslüman aşiretleri arasında itaatsizlik edenleri boyun eğdirmekte, gerek başka prenslerle savaşlarda çok yararlanırlar. Sonra, bütün müslümanlar bu tarikatçıların eliyle ölenlerin şehit sayılacaklarına kuvvet-81le inanırlar, bunun için, prens Amadia Türkler e verdiği ölüm cezalarını yerine getirmek için yanında her zaman bunlardan bir cellat bulundurmaya dikkat eder. Yezidî-ler de Türkler'e karşı aynı görüşü taşırlar, karşılıklı bu: Eğer bir Türk bir Yezidî'y'i öldürürse tanrıyı memnun edecek bir iş yapmış olur, bir Yezidî bir Türkü öldürürse büyük şeyh için, yani şeytan için çok değerli bir iş yapmış sayılır. Amadiya celladı prensin hizmetinde birkaç yıl kaldıktan sonra yerine gelecek kimseni11 de kendisi gibi değerlilik kazanması için görevini bırakır- Cellat görevini bıraktıktan sonra nereye giderse onu saygıyla karşılarlar, Türk kanıyla kutsallaşan elini öperler.

Tersine, iranlılar ve Ali'nin mezhebini olan bütün müslümanlar kendi topraklarında Yezidîler'e tahammül edemezler; kaldı ki, bu tarikatçıları aralarında sağ bırakmaları yasaktır. Yezidîlerle savagta onların karılarını, çocuklarını esir almaya, onları kendi özel işlerinde kullanmaya ya satmaya Türkler'e izin verilmiştir. Türkler'e karşı aynı şekilde davranmaya izinli olmayan Yezidîler onların tümünü öldürürler. Bir Yezidî, Türk olmak isterse hiç bir törene gerek yok, şeytana lanet etmesi yeter, sonra rahatça Türkler gibi namaz kılmayı öğrenebilir Ç Yezidîler doğduktan sekiz gün sonra sünnet Bilirler.

Bütün Yezidîler Kürtçe konuşurlar ; aralarında Türkçe ve Arapça bilenler var; bu dillerde konuşan kimselerle sık sık görüşmek durumundadırlar; sonra, kendi özel işlerini tercüman kullanmadan tam bir güvenle de görmek isterler.

Kuşku yok ki, Yezidîler'in daha bir çok sapkınlıkları, boş inanları var, ama kitapları olmadığı* için anlattıkla-

Puşkin'in burada belirleyemediği, Yezidîler'in Kitab'ül Cilve * ile Mushaf Reş (Kara Kitap) adlarında iki kutsal kitapçıları bulunmaktadır («!).»

82

rım ancak öğrenebildiklerimdir. Hem sonra, sözüm ona vahiy yüzünden onlarda bir çok şeyler değişiyor, mezheplerini temelinden öğrenmenin zorluklarını attırıyor bu40,

40 «Yezidî mezhebi üstüne bir mot» un yazarı Puşkin değildir. Şair bu yazıyı 1809 tarihinde Paris'te basılmış Fransızca bir kitaptan aldı. Yazarı Irak'ta uzun yıllar misyonerlik etmiş Gardzoni adlı bir papazdır. Puşkin bu yazının Fransızcasını olduğu gibi «Erzurum Yolculuğu» ne ekledi Anlaşılan Yezidîler üstüne o zamana kadar söylenen ve yazılanları yalanlamak istiyordu. Rus ordugahındaki bir Yezidî şefiyle yaptığı konuşmayı III üncü bölümde Puşkin şöyle anlatıyor :

«Yezidî mezhebi hakkında gerçeği öğrenmeye çalıştım. Soruma verdiği karşılıkta: Yezidîlerin şeytana taptıkları söylentisinin bos -bir masal olduğunu, tek bir tanrıya inandıklarını söyledi. Onların inancına göre şeytana lanet okumak gerçekten de yakışıksız, bayağı bir şeydirj çünkü o (şeytan) şimdi zavallıdır, ama zamanla bağışlanabilir, Allahın merhametine sınır konmaz. Bu açıklama beni yatıştırdı. Yezidîlerin şeytana tapmadıklarına çok memnun oldum; sapıncıları bana artık çok daha bağışlanabilir geliyordu.»EKLER, NOTLARTİFLİS

ERZURUM YOLU

Teleti	— 14
Kodı	— 11
Büyük Şulavc'ri	— 27
Samisi menzili	— 20
Akzibeuk menzili	— 19 1/3
Celaloğlu kalesi	— 19 1/2
Gergera menzili	— 13
Kışliyakski	— 16
Amamlı	— 13
Bekant	— 15
Gumri kalesi	— 27
Gamumlu köyü	— 28
Halivoğlu köyü	— 181/2
Kars	— 21
Kotanlı köyü	— 24
Çiçihli harabeleri	— 22

İnce-su çayı (14-18 hazi- 12 rana kadar Sagan-lu tepesinde ordugahımızın bulunduğu yer)

Hün-gar-su çayı —

Verst

Bezobdal'dan Geçiş

Kars'dan Köprükö-ye kadar Milli - düz üstünden giden başka bir yol Kotanlı köyü - 24 verst
Deli - Musa - Purup doğal sınırı 30 verst Sagan-lu dağlarının tepesindeki Ker vansaray
harabele-leri -12 verst

Hakkı Paşa ordugahının bulunduğu Milli-Düz doğal sınırı - 7

86

Zengin-su

Zivin kafesi Ardos köyü Büyük Köprüköy (Araş köprüsü) Hasankale Erzurum

13 16

12 24

26

14 1/2 35

Mincegert kalesi-9 Sıcak suların, maden sularının bulunduğu Cerımık ırmağı -10 1/2

Hosan -12 Köprüköy - 25«ERZURUM YOLCULUĞU» NA GİRMEYEN YOL

NOTLARINDAN BİR PARÇA

Erzurum'dan Tiflis'e yollandık. Öz yurtlarına dönen sınır Kazaklar'ından 30 kişi bize muhafızlık ediyordu. Karşıdan onlara doğru gelen bir sınır muhafız alayı göründü. Kazaklar hemşen lerini tanıdılar, atlarını onlara doğru sürdüler, neşeli neşeli tû> fek ve tabanca atarak onları selamladılar. Her iki kalabalık bir birine yaklaştı-, at üstünde kucaklaştılar; çabucak haber değiş tokuşu ederek, duman ve toz bulutları içinde yeni veda atışlarıyla ayrıldılar, bize yetiştiler.

—• Ne haberler var? — diye atını sürüp yanıma gelen Kazak çavuşuna sordum, — evde bir yaramızlık yok ya?

— Hamdolsun, — diye karşılık verdi, — benim ihtiyarlar sağ; karım iyi.

— Onlardan ayrılalı çok oldu mu?

— Üç yıl oldu, tüzüğe göre bir yıl hizmet etmem gerekti, ama...

— Söylesene, — diye genç bir topçu subayı sözünü kesti, — sen yokken karın doğurmadı mı senin?

— Çocuklar yok diyor, — diye neşeli çavuş karşılık verdi.

— Peki sen yokken kırış... madı mı?

— Birazcık, duyulan...

— E, bunun için onu dövmeyecek misin?

— Ne diye döveyim? Ben günahsız mıyım sanki?

— Doğru. Ya senin' hemşeri, — diye başka bir Kazak'a ben sordum, — Köroğkı böyle namuslu mu, çavuşunku gibi?

— 'Benimki doğurdu, — diye canı sıkıldığını gizlemeye çalışarak karşılık verdi.

— Allah ne verdi?

— Oğul.

— Peki hemşeri, dövecek misin karını?

— Hele bakalım, kışlık otu hazırladıysa bağışlarım, hazır-lamadıysa döverim.

— İş değil bu, — < diye arkadaş sözü aldı, — döversin, ama sonra ihtiyar Çerkasov gibi acısını çekersin. Cerkasov genci'-ğinden beri güçlü kuvvetli, öfkeliydi, onun da başına senin başına gelen gelmişti, karısını öyle bir dövdü ki, kadın ondan sonra 30 yıl kötürüm yaşadı.

Oğlunun başına da aynı dert geldi;; o da genç avradını dövmeye başladı. İhtiyar babası ona: dinle İvan, dedi, bırak onu, ananın haline bak bir, ben de gençliğinde onu aynı şey için dövdüm, ama hayat zehir oldu.

— Şimdi sen, — diye çavuş devam etti, — karını bağışla... Şey etti mi — sık sık yağmurun altına yolla.

— Peki, peki, bakalım, — diye bir Kazak yanıt verdi.

— Ya sen, — diye ben sordum, — böyle bir şeyle karşı-laşsan ne yaparsın?

— Ne yapacaksın, besler, kendi öz kim-sen gibi sorumluluğunu taşımayı boynunun borcu bilirsın.

— Öfkeli, — diye çavuş bana fısıldadı. — Karısı şimdi kaçışına çıkmaya görsün, öldüresiye döver.

Kazak hakkının safyürekliği üzerinde beni düşündürdü bu.

— Sizde erkekler kaç yaşında evlendirilir? diye sordum.

— 14 yaşında.

— Çok erkertı koca karısının hakkından gelemez.

- Kaynata cinsse yardım eder. Bak bizde ihtiyar Suslov oğlunu evlendirdi, kendine torun da yaptı.JAMES JOYCE

U L YSSES

Türkçesi

Yaşar Günenç

Türkiyeli okurlar bu çeviriyle Joyce labirentine girdiler. Okumanın üniversitesi.

*

YILMAZ GÜNEY

ÖLÜM BENİ ÇAĞIRIYOR

— Gençlik Öyküleri —

Anadolu'nun yetiştirdiği büyük sanat adamı Yılmaz Güney'in hem gerçeküstü hem olağanüstü öyküleri. Kitabın sonunda sanatçıyla yapılan bir söyleşi de yer almaktadır. 4. BasımFRANZ

KAFKA

DEĞİŞİM

Türkçesi

Vedat Günyol

Gregor Samsa'nın acıklı, olağanüstü öyküsü. Kafka'ya hayranlığımızı çoğaltan bir kapıt. 6. Basım

ORTAÇAĞ ÖYKÜLERİ

(değişik yazarlardan yapılan bir seçki]

NEFZAVİ'DEN ÖYKÜLER

şeyh Nefzavi'nin dünyaca ünlü Kokulu Bahçe kitabından seçilen en- güzel örnekler. Yüzyıllar önce yaşanan erotizm. İki kitap bir ciltte toplanmıştır. Sevimli cep kitabı boyutunda.

Yaşar Günenç'in Türkçesinden okuyacaksınız.

AVRUPALI YAZARLARDAN ÇOCUKLARA ÖYKÜLER

Türkçesi

Haydar Uzunyayla

Türkçede bir benzeri daha yok. Yediden yetmiş her kesimin Zevkle okuyacağı bir kitap.PIERRE BOURGEADE ÖLÜMSÜZ BAKİRELER

(oyun) Türkçesi

Yaşar Günenç

Türkiye sahne dünyasında devrim yapılacak! Olağanüstü bir oyunla karşı karşıya olacaksınız. (çıkıyor)

AYDIN DOĞAN KÖR PENCERE

İnsanın ufkunda iki pencere vardır, biri karanlığa bakar • biri aydınlığa. Öykü boylarında öykü - oyun tadında. (çıkıyor)

YABA YAYINLARI

P.K. 404 Ulus 06043/ANKARA Tel Fax: 3166400-3476266

ARALİK 1993

DEVLETBu kitap, Patates Baskı Ekibi tarafından tek kopya olarak, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Görme Engelliler bölümünde kullanılmak üzere görmeyen okuyucuların yararlanabileceği hale dönüştürülmüştür.

Bu çalışma Patates Baskı'nın söz konusu kamu hizmetine destek sağlamak amacı ile gönüllü olarak yürüttüğü bir faaliyettir. ERZURUM YOLCULUĞU

* Aleksander Sergeyeviç Puşkin YABA YAYINLARI : 48

DÜNYA YAZARLARINDAN SEÇMELER

ISBN 975 - 386 - 011 - O

1. Basım : Yenigün Yay. ist. 1961

• Yeniden gözden geçiren, (basıma hazırlayan : A Doğan * 1. Basım : Temmuz 1993

• Kapak düzeni : D. Piranlı

• Dizgi, baskı, cilt : San Matbaası

YABA YAYINLARI P-K. 404 Ulus (06043) ANKARA Tel - Fax : 31664 00 - 347 62 66

A.S. PUŞKİN

ERZURUM YOLCULUĞU

Ruşçadan çeviren Z. BAŞTIMAR

BEYAZİT DEVLET KÜTÜPHANESİ

Tasnif

891733

No.

331532.

YABA YAYINLARI

5799-53 .Aleksander Sergeyeviç Puşkin (1799 — 1837)

PUŞKİN VE «ERZURUM YOLCULUĞU»

Puşkin yeryüzünde hayatı ve sanatı en çok incelenmiş bir şairdir denebilir, ama onun dillini 'konuşan yurdunun dışında her yanıyla iyice anlaşılmış bir şairdir denemez. Edebi türlerin hemen hepsini denemiş, hepsinde üstün değerler vermiş olan bu büyük sanatçının asıl özelliği şiirindedir. Bu şiirin büyüsunü oluşturan nitelikleri başka dillere oldukları gibi geçirmekse zordur.

Şairin çocuk denecek bir yaşta yü'kselen, yurdunu coşturan, Çar'ı ürküten gür sesinin yankıları Rusya'nın sınırlarını çok çabuk aştı. Daha yirmi yaşındayken adı Fransa'da la revue Encyclopedique'e girdi, eserleri Fransızcaya çevrilmeye başladı. 1826 da Chopin'in kardeşi J. M. Chopin «Bahçesaray Çeşmesi» ni besteledi. Daha sonraları ünlü Fransız yazarı Prosper Merimee salt Puşkin'i aslından okuyabilmek için, Rusça öğrendi. «Maça Kızı» nın çok başarılı bir çevirisini verdi, daha bir çok eserlerini de Fransızcaya çevirdi. 1899 yılında Emile Zola, Puşkin'in yüzüncü doğum yılının bütün uygarlığın bayramı olduğunu ilan ediyor du. Alexandre Dumas (pere), Amine Gide v.s. gibi yazarlar Puşkin'in Fransızcaya çevrilmesi işiyle (Rusça bilmedikleri halde) doğrudan doğruya uğraştılar. Ama Fransızların dudaklarında gene de şu soru vardı: «Büyük Rus şairine sınırı aşmaya yardım edecek güçte bir Fransız çıkmayacak mı?»Puşkin'i olduğu gibi çevirmek. Ne kadar güç bir iş bu! Fransızlar için güç, ya bizim için?

Puşkin'in bazı nesirleri" (Belkin'in hikâyeleri, Yüzbaşının Kızı, Dubrovski v.s.) ile Boris Godunov adlı piyesi dilimize çevrildi. Millî Eğitim Bakanlığı yayınlarında — rahmetli Oğuz Pel-tekin, temiz Türkçesiyle Fransızcadan dilimize çevirdiği — «Puşkin» adlı iki ciltlik biyografik eserde Puskin'in şiirlerinden' bir çok parçalar var. Ama bunlara Puskin'in şiirleri dönebilir mi?

Şiir dili bambaşka bir dildir. Şair bizim sözcüklerimizi kullanır, ama kendi gönlünün diliyle konuşur. Bu dilin kendine göre bir morfolojisi, bir söz dizimi, daha doğrusu ses dizimi var. Evet, ses dizimi; çünkü şiir kendine göre bir bestedir; söz ezgilerinden bir beste. Batı müziğinden bir parçayı onu hiç anlamayan bir doğulunun müzik diline çevirmek ne kadar

zorsa bir şiiri, yazıldığı dildeki bestesiyle başka bir dile çevirmek de hemen hemen o kadar zordur, imkansızdır demiyorum, hayır, Kur'a-nın arapçadan başka dile çevrilmesini küfür sayan bir softanın durumuna düşmek istemem.

* * *

Puşkin daha yirmi yaşında yoktu, kulaktan kulağa fısıldanan mısralarının sesi Çar'ın uykusunu bozacak kadar kuvvetli çıkıyordu. O yaşta Sibiry'a'ya sürülmek tehlikesi baş göstermişti, Şair dostlarıyla birlikte bu uğursuz anın gelmesini bekliyordu. Nihayet o an geldi. Genç sairin kaldığı yere çarın emriyle baskın yapıldı. Puşkin bütün kâğıtlarını önceden yakmıştı. Liseden arkadaşı Puşçin hatıralarında bu olayı şöyle anlatır:

«Bir sabah polis müdürü Puşkin'i dönemin genel valisi kont Miloradoviç'in yanına çağırdı. Puşkin getirilince Miloradoviç onun kaldığı yere gidilmesini, bütün kâğıtlarının mühürlenip getirilmesini emretti. Bu emir üzerine Puşkin dedi ki: «Boşuna yapıyorsunuz bunu, kont. Aradığınız şeyleri bulamayacaksınız. Bana kâğıt kalem verilmesini emredin, burada hepsini size ya-

* Sonradan Puskin'in başka yapıtları da Türkçeye çevrilmiştir (ed)

zayım.» Kâğıt kalem verilince Puşkin oturup ezberindeki bütün kaçak şiirlerini yazdı.»

Çar Aleksander, Puşkin'e diş biliyordu. Onu ya Sibiry'a'ya sürececek, ya da Solovetski manastırına tıkacaktı. Puskin'in bu davranışından (kaçak şiirlerini kendi eliyle yazıp verişinden) çok hoşlanan Miloradoviç'in ve şairi sevenlerin ricaları üzerine yumuşayan Çar, cezayı hafifletti, Puşkin 1820 mayısında belirsiz bir süre ile güney Rusya'ya sürüldü.

Beş yıl sonra, 1885 yılının 14 aralığında dekabristlerin tara-lıkçıların) isyanı patlak verdi.

Çarlık zulmüne, kölelik düzenine karşı soylu aydınların tertiplediği bu ayaklanma kanla boğuldu. Puskin'in arkadaşlarından' beşi, bu arada hareketin en ateşli önderlerinden şair Riliyev idam edildi, aralarında çok sevdiği dostu Puşçin'in ve daha bir çok arkadaşının bulunduğu yüzlerce dekabrist Sibiry'a'ya sürüldü.

Ayaklanma sırasında Puşkin Petersburg'da yoktu, hâlâ sürgündeydi, ama ağızlarda onun özgürlük şiirleri dolaşıyordu. Tutulanların sorgularında sık sık onun adı geçiyor, imparatorun kulaklarında onun adı çınlıyordu. 1826 nisanında Puşkin dönemin yaşlı şairi Jukovskl'ye bir mektup yazarak, son olaylara karışmadığına göre, Petersburg'a dönmesine izin verilmesi umudunun olup olmadığını sordu. Juskovski'den aldığı karşılık şu oldu: «Son olaylara karışmış değilsin, doğru. Ama her suçlunun kâğıtlarında senin dizelerin var».

Sürgün hayatının yedinci yılında bir gün, Puşkin bir jandarma subayıyla apartopar Moskova'ya getirildi. Günlerce süren bir yolculuktan sonra dinlenmeden, diyor Puşkin, «... üstüm başım çamur içinde beni Çar'ın çalışma odasına soktular. «Günaydın, Puşkin; dedi Çar, dönüşüne memnun musun?» Gerekir şe-kilde karşılık verdim. Hükümdar uzunca bir süre benimle konuştu, sonra sordu: «Puşkin, Petersburg'da olsaydın 14 aralık olayına katılır mıydın?» — «Muhakkak katılırdım, haşmetli, bütün dostlarım işin içindeydi, Ben dışında kalamazdım...» — «Artık çocukluğu bırak, dedi hükümdar, umarım ki akıllı uslu durur-

6

sun artık; bir daha kavga etmeyiz seninle. Yazdığın her şeyi bana göndereceksin; bundan böyle senin sansürcün ben olacağım.»

Çar'ın Puşkin'e karşı bu güleryüzlülüğü sadece yüzünde, tatlı di dilindeydi. Şairin sıkıca göz altına alınmasını emretti: Davranışları, ilişkileri, kendisine jurnal edilecekti.

Üç yıl bu boğucu hava içinde geçti. Yurt dışına yolculuğa çıkmak, Paris'e gitmek için şair başvurduğu her yerden red cevabı aldı. Nihayet kimseden izin istemeden, bir yol tezkeresi edinerek Tiflis'e gitti. Puskin'in bu davranış Çar Nikolay'ın hoşuna gitmemişti; göz altında tutulması, her davranışının kontrol edilmesi için peşinden emirler yollandı.

«Erzurum Yolculuğu» Puşkin'in bu yolculuk sırasındaki izlenimlerinin bir bölümüdür.

Kafkasya ordusundaki sürgün arkadaşlarını görmek isteyen şair, savaş halindeki orduya katılmak için kumandanlığa verdiği dilekçeye olumlu bir karşılık aldı. Ordu içinde gözetlenmesi, kontrol 'edilmesi daha kolaydı. Sonra, komutanlar için kahraman-lık, zafer destanları yazabilecek ünlü bir şairi orduya sokmamak büyük bir fırsatı tepmek olurdu. Ordu içinde şairi göz altında tutmak gerçekten de kolay oldu. Ama beklenen zafer, destanlarından ses çıkmadı. Kafkas ordusu baş komutanını olduğu kadar dönemin basınına da bir •hayli kızdırdı bu. Zafer destanı şöyle dursun, şairin 1829 seferi üstüne yazılmış taşlamalarından söz ediliyordu.

•Fransız hükümetinin doğuda diplomatik ajanı olarak bulu nan Viktor Fontanye 1834 yılında «Fransız hükümetinin emriyle doğuda yapılan 1830-1833 yolculuğu. İkinci Anadolu Yolculuğu* adlı bir kitap yayınladı. Burada I. Nikolay'ın doğu siyaseti, Fransız sömürgeciliği gözüyle inceleniyor, Rusya'nın artan askerî gücüne, bunun tehlikelerine işaret olunuyor, Nikolay'ın Gürcistan siyaseti çözümleniyor, Avrupa protestoya çağırılıyordu. Yaza-kitabında Türkiye seferinde Rus ordusu baş komutan^ olan, Pas-keviç'in ve öbür komutanların sözünü ederken «yurttaşlarının kahramanlıklarını dile getirmek için başkentten ayrılmış ünlü bir şair» i de onların arasına katıyor, ama bu şairin savaşlarda bir «destan konusu değil, taşlama konusu» bulunduğunu söylüyordu

Hükümetle arası zaten iyi olmayan şairi, bayağı suçlandım bir dil kullanan bu kitap, Puşkin'i, yayımlamayı hiç düşünmediği altı yıl önceki unutulmuş yolculuk notlarını çarçabuk bir araya getirip bastırmaya zorladı.

* * *

1830 yılında Puşkin, Moskova'nın en güzel kızıyle evlendi Evlilik, şaire beklediği mutluluğu, sükûnu vermedi. Karısı balo lara, süse düşkün bir kadındı. Şiiri sevmiyordu. Evlilik, şairi polis kontrolünden, göz altında tutulmaktan da kurtarmamıştı. Üstelik, şimdi bütün Petersburg onun ve güzel karısının sözünü ediyordu. Şairin hiç sevmediği saray ve ona yakın çevreler kendisi ve karısı üstüne yalanlar uyduruyor, dedikodu konularım durmadan besliyordu. Bu iftira ve dedikodu bataklığı içinde şâir şerefini hayatıyla korumak durumuna sokuldu. Karısına musallat edilen «Rus sarayının cins boğası» ile, genç bir subayla yaptığı, önlenmesi Çar'dan rica edildiği halde onun göz yumduğu bir düelloda öldürüldü. Rus halkıyla birlikte bütün dünya, insanlığın çok seyfek yetiştirdiği bu olağanüstü yeteneğin acısını duyarken Çar I. Nikolay ve yakınları büyük bir «belâ» dan kurtulmuş olmanın sevincini duyuyorlardı

Ölümünün yüzüncü yıldönümünde, vaktiyle yabanî, vahşi sayılan halklar, Puşkin'in «Anıt» adlı şiirini kendi radyolarında, kendi dilleriyle okudular:

Adım söylenir bir gün dört bucağında büyük Rusya'nın, Herkes kendi dilinde anar beni, Gururlu islav torunu da, Finli de, yaban Tonguz da, Bozkırların dostu Kalmuk da.

8Yaşayacağım gönlünde halkın uzun saman Sazımla iyi duygular uyandırdığım için, Korkunç bir çağda övdüğüm için özgürlüğü, Çağırdığım için yardımına düşkünlerin.

Yine o yıldönümünde o zaman doksan yaşını aşmış olan ünlü Kazak akını (halk şairi)

-Cambul, Puşkin için yaktığı ağıdı okudu :

öldürüldün kirli elleriyle celladım.

Ne demek senin için ölüm, canlı türkülerin senin.

Işıldıyor altın sözlerin, adın.

Akını oldun 'yeryüzünde bütün ulusların. Okuyor heyecan dolu gözlerle türkülerini bak Başkır, Türkmen, Belorus ve Kazak.

Puşkin'in sürtenini Türkçede Belki-, ama tatlı bir hayal.

okumak! Bir hayal mı bu?

Z. B.

10ÖNSÖZ

Geçenlerde elime, 1834 yılında Paris'te basılmış, Fransız hükümetinin emriyle doğuya yapılan bir yolculuk, adlı bir kitap geçti. Yazar 1829 seferini kendine göre anlatarak sözlerini şöyle bitiriyor:

Hayalinin zenginliğiyle tanınmış bîr şair gördüğü bütün büyük olaylarda bir şiir konusu, değil, yergi ko» nusu bulmuştur.*

Türk seferinde bulunmuş şairlerden yalnız A. Ş. Homyakov ile A. N. Muravyev'i tanıyordum, ikisi de kont Dibiç'in ordusunda bulunuyordu. Birincisi, o zamanlar güzel birkaç lirik şiir yazmıştı, ikincisi, o 'kadar güçlü etki yapan Kutsal Yerlere Yolculuğu üzerinde düşünüyordu. Ama ben, Erzurum seferi üzerine yazılmış - hiç bir yergi okumadım.

O kitapta, bağımsız Kafkas kolordusunun generalleri arasında -adımı görmesem burada söz konusu edilenin ben olduğumu hiç anlamazdım. Ona (Prens Paske-viç'in ordusuna) kumanda eden komutanlar arasında general Muravyev... Gürcü generali Çuçevadze... Ermeni prensi Bebutov... Prens Potemkin, general Rayevski ve nihayet yurttaşlarının kahramanlıklarını anlatmak için, hükümet merkezinden ayrılan K. Puşkin göze çarpıyordu.

italik olan parçalar, sözler yapıtın aslında Fransızcadır.'Çev.

12

Kabul ediyorum : Fransız gezmeninin bu satırları, övücü niteliklere rağmen, Rus dergilerinin sövgülerinden daha can sıkıcı geldi bana. İlham aramak bana her zaman gülünç ve anlamsız görünmüştür: İlham aranmakla bulunmaz; şairi onun kendisi bulması gerek. Savaşa geleceğin kahramanlıklarını anlatmak için katılmak, benim için hem çok kendini beğenmişlik, hem çok yakışsız bir şey olurdu. Ben askerî görüşlere katılmam. Bu benim işim değil. Saganlu'yu cesurca geçiş, Kont Pas'keviç'in seraskeri Osman Paşa'dan ayırdığı bu harekât, yirmi dört saat içinde iki düşman kolordusunun bozguna uğratılması, hızla Erzurum'a yürüyüş, tam bir başarı ile sonuçlanan bütün bunlar (örneğin Doğuya yolculuğun yazarı ticaret konsolu bay Fontanye gibi) askerlere göre gülünç 'olabilir, ama beni güler yüzle çadırının gölgesine kabul eden, büyük kaygıları arasında bana iltifat etmeye zaman bulan ünlü bir başbuğa taşlamalar yazmaya sıkılırdım. Güçlülerin kayırmasına ihtiyacı olmayan bir insan, onların güler yüzlülüğüne, konukseverliliğine değer verir. Çünkü onlardan başka şey isteyemez. Nankörlükle suçlama, önemsiz bir eleştirme veya edebî bir sövgü gibi, yanıtız bırakılmamalıdır. İşte bunun için bu önsözü bastırmaya, bu yol notlarını, 1829 yılında yazdığım her şey gibi, ortaya koymaya karar verdim.

A, Puşkin

13BİRİNCİ BÖLÜM

Bozkırlar. Göçebe çadırı. Kafkas sultan. Askerî Gürcü yolu. Vladikafkas. Osetin cenazeleri. Te-rek. Dariyal boğazı. Karlı dağların aşılması. Gürcistan'a ilk bakış. Su kemerleri. Husrev. Mirza. Duşet belediye başkanı.

Moskova'dan Kaluga'ya, Belev'e, Orel'e gittim, böylece ikiyüz küsur verstlik * yol aldım; ama Yermolov'u da gördüm.

Yermolov Orel'de yaşıyor, köyü kente yakın. Saat 8 de kendisine gittim, onu evde bulamadım. Arabacım bana Yermolov'un saf yürekli, dindar bir adam olan ba basından başka kimseye gitmediğini, kentteki memurlar dan başka evinin herkese açık olduğunu söyledi. Bir saat tonra tekrar ona gittim. Yermolov beni her zamanki gü-leryüzlülüğüyle karşıladı, ilk bakışta, her zaman profilden çizilen portreleriyle onda en ufak bir benzerlik bulamadım. Yüzü yuvarlak, kül rengi gözleri çakmak çakmaktı, ak saçları dimdikti. Herkül gövdesinde bir kaplan başı. Tatsız bir gülümseme, çünkü doğal değil. Düşün

Verst : 1,067 kilometre.

15meye başladığı, alnını buruşturduğu zaman güzelleşiyor, şaşılacak şekilde Dov'un1 çizdiği şairane bir portreyi anımsatıyor. Yeşil bir çerkes çekmeni* giyiyordu. Çalışma odasının duvarlarında, Kafkasya'daki egemenliğinin anıları olan kılıçlar, hançerler asılıydı2. Görünüşe göre, işsiz - güçsüz durmaya zor katlanıyordu. Birkaç kez Pas keviç'den söz açtı, hepsinde de

alaycı bir dil kullandı. Zaferinin önemsizliğinden söz ederken boru sesinden önünde duvarlar yıkılan Navin'e benziyordu. Erivan kontunu İsrail kontu diye adlandırıyordu. Zekâsı ustalığı olmayan, sadece inatçı olan bir paşaya, örneğin Şumia'da kumandanlık eden paşaya bir hücum etsin hele, diyordu Yermolov, Paskeviç'in işi dumandır. Paskeviç'in İran seferinde çok iyi davrandığı zeki bir adamın, ondan daha iyisini yapabilmek için ona benzer şekilde davranmaktan başka bir şey yapamayacağı yolundaki bir sözü, kont Tolstoy'un sözünü Yermolov'a hatırlattım.; Güldü, ama bunu kabul etmedi/İnsanlarda, ekonomik davranılabilir di, dedi. Hatıralarını yazdığım veya yazmak istediğini sanıyorum. Karamzin³ tarihinden memnun değil o, ateşli bir kalemin, Rus halkının bir hiç Olmaktan çıkıp güçlü, görkemli bir varlık haline gelişini anlatmasını istiyordu. Kurbski'nin hatıralarından heyecanla söz ediyordu. Almanlara iş çıktı. Elli yıl sonra, diyordu, şimdiki seferde falanca Alman generalinin kumanda ettiği yardımcı bir

* Çekmen : Bir çeşit ceket, cepken.

1 Döv : Hollandalı bir ressam (1613-1675).

2 Germal Yormolov (1772-1861) : 1812 de Napolyon ordularıyla yapılan savaşlarda başarı göstermiş -bir generaldir. Zamanın ida-

. resine muhalif olduğu sezildiği için 1817 de Kafkasya kolordu komutanlığıyla Petersfourg'dan uzaklaştırılmıştı. Kafkasya'da hemen hemen bağımsız bir yönetim kuran Yermolov özgürlükçüler dağlılara karşı amansız bir baskı ve sindirme politikası gütmüştür. Puşkin'in ona uygun bulduğu ad şuydu: Büyük Şarlattan».

3 Karamzin (1765 -1826) : Ünlü Rus tarihçisi ve şairi.

16

Prusya veya Avusturya ordusunun bulunduğunu sanacaklar. Yanında iki saat kaldım. Küçük adımı tam olarak hatırlayamadığına cam sıkılıyordu. Gönül okşayıcı tavırla özür diledi. Söz, birkaç kez edebiyata döndü. Gri-boyedov'un şiirleri için, onları o'kurken insanın elmacık kemikleri ağrır diyor. Hükümetten, politikadan hiç söz edilmedi.⁴

Önümde Kursk ve Harkov yolu vardı, ama ben Kırsk restoranında öğle yemeğini feda ederek (ki yolculuklarımızda bu önemsiz sayılmaz) ve bu restorana değmeyen Harkov Üniversitesi'ni görmeyi merak etmeksizin direk Tiflis yoluna saptım. Telets'e kadar yol çok berbat. Arabamın tekerlekleri birkaç kez çamura gömüldü. Odesa çamuru gibi bir çamur. Yirmi dört saatte elli verstten çok gidemediğim oldu. Nihayet Voronej bozkırlarım gördüm, rahatça yeşil ovaya daldım. Novoçerkas-ka'da kont Puşkin'i⁵ buldum, o da Tiflis'e gidiyordu, birlikte yolculuk etmeyi kararlaştırdık.

Avrupa'dan Asya'ya geçiş her saat kendini hissettiriyor: Ormanlar kayboluyor, tepeler düzleniyor, otlar sıklaşıyor, büyük bir bitme gücü gösteriyor; bizim ormanlarımızda olmayan kuşlar görünüyor; kartallar, bü-

4 Puşkin Yermolov'la konuşmasını söz konusu ederken «Hükümetten, politikadan hiç söz edilmedi» diyor. Buna rağmen, I, Nlkolay iktidarına ve hükümetin iç politikasına muhalif olarak tanınan bu generalin dekabristlere sempatisi, onlarla ilgisi açık olan Puskin'le bu görüşmesinin siyasî bir nitelik taşıdığı üzerinde durulur. Yermolov bir mektubunda bu görüşmeyi söz konusu ederek şöyle diyor: «Puşkin bana geldi. Onu ilk defa gördüm; tasavvur edebileceğin gibi onu canlı bir merakla izledim_ tik görüşme kısa olmaz, hu büyük yetenekte yaman bir etki altına alma gücü var!»

5 Şairin Kont Puşkin dediği, Tiflis'de görebileceğini umduğu biraz farfara tanınan küçük kardeşi Lev olsa gerek; kontluğu ona alay olsun diye şair kendisi vermiş olmalı. yük bir yolun varlığını gösteren tümseklere konmuşlar, nöbet bekler gibi, bir gezmene gururla bakıyorlar. Kalmuklar menzil kulübelerinin yanma yerleşmişler. Cadır-ların yanında, Orlovski'nin o güzel resimlerinde gördüğünüz, biçimsiz, tüylü atlar otluyor⁶.

Geçen gün de (beyaz keçe ile kaplanmış kafesli çubuk örgüden) bir Kalmuk çadırını ziyaret ettim. Çoluk çocuk kahvaltıya oturmuşlardı. Ortada kazan kaynıyor; duman çadırın üstündeki bir delikten çıkıyordu. Çok güzel genç bir Kalmuk kızı tütün içerek dikiş dikiyordu. Yanına oturdum. — Adın ne? — *** — Kaç yaşındasın? — On sekiz. — Ne dikiyorsun? — Portur. — Kime? — Kendime. Lülesini bana verdi, kahvaltı etmeye başladı. Kazanda koyun yağıyla tuzlu çay kaynıyordu. Genç kız kendi tasım bana uzattı. Reddetmek isteme dim; nefes almamaya çalışarak bir yudum aldım. Başka bir halk mutfağının bundan daha 'kötü bir şey çıkarabileceğini sanmıyorum. Bununla yemek için bir şey istedim. Bana bir parça kuru kısrak eti verdiler; ona da şükrettim. Bu Kalmuk cilvesi beni korkutmuştu: Çadırdan çarçabuk çıktım, bozkır Tsirtsey'inden uzaklaştım⁷.

Stavropol'da gökyüzünün kenarında tam on yıl önce beni şaşırtmış olan bulutları gördüm. Hep aynı bulutlardı onlar, aynı yerdeydiler. Kafkas sıra dağlarının bu karlı dorukları.

Georgiyevsk'den Sıcak Sulara geldim. Burada büyük bir değişiklik gördüm: Benim zamanımda banyolar acele kurulmuş kulubeeiklerdeydi. Büyük bir kısmı ilkel şekilde olan kaynaklar fışkırır, buğulanır, beyaz ve 'kırmızı izler bırakarak dağdan . ayrı ayrı yönlerle doğru akarlardı. Ağaç kabuğundan veya kırılmış şişe diplerin

6 Orlovski : Savaş tablolarıyla tanınmış bir Rus ressamı (1777 1832),

18

den kepçelerle kaynar su çekerdik. Şimdi evlerde de mükemmel banyolar yapılmış. Etrafına ıhlamur ağaçları dikili bulvar Maşuk meyli üzerinde. Her yerde tertemiz yollar, yeşil banklar, düzgün çiçek tarhları, ufacık köprüler, pavyonlar. Kaynaklar düzeltilmiş, yanları kesme taşlarla döşenmiş; duvarlara belediye yönetmelikleri asılmış; her yerde düzen, temizlik, güzellik...

Kabul ediyorum: Kafkas suları şimdi çok konforlu; ama onların eski vahşi durumlarına acıdım. Sarp kaya-ıklardaki keçi yollarına, fundalıklara, kenarlarına tırmadığım önu çevrilmemiş uçurumlara acıdım. Suları hüznü bir halde bırakıp Georgiyevsk'e döndüm. Az sonra gece oldu. Temiz gökyüzü milyonlarca yıldızla örtüldü. Podkurn kıyısından ilerliyordum. Burada bir zamanlar

Puşkîn, Kalmuk kızıyla geçen konuşmasını ilk notlarında şöyle anlatır :

Geçenlerde atlarım koşuluncaya kadar bir Kalmuk kibitkasına (yani üstüne beyaz keçe gerilmiş çubuklarla kaplı yuvarlak ça dıra) gittim. Kibitkanın yanında Orlovski'nin yanılmaz kurşun kaleminin bize tanıttığı tüylü atlar otliyordu. Kibitkada koci bir Kalmuk ailesi buldum; kazan ortada kaynıyor, duman üstteki delikten çıkıyordu. — Çok güzel genç bir Kalmuk kıza tütün içerek dikiş dikiyordu. Yüzü esmer, yanık, dudakları kıpkırmızı, dişleri inci gibiydi. Kalmuk soyunun değişmeye başladığını görüyordum: Yüzlerinin ilkel çizgileri yavaş yavaş kayboluyor Yanına oturdum. — Adın ne? — ... — Kaç yaşındasın? — On sekiz, — Ne dikiyorsun? — Potur. — Kime? — Kendimi. — Öp-sene beni. — Olmaz, ayıptır — Sesi pek tatlıydı. Bana lülesini verdi, bütün ailesiyle birlikte kahvaltıya koyuldu Kazanda ko yun yağıyla tuzlu çay kaynıyordu. (Hiç bir halkın mutfağının bundan daha iğrenç bir şey hazırlayabileceğini sanmıyorum). Kendi tasını bana uzattı. Reddetmeye gücüm yoktu; içtim, nefes almamaya çalışıyordum Yiyecek bir şey istedim, bana bir parça kurutulmuş kısrak eti verdiler. Onu büyük bir zevkle yedim Bu kahramanlıktan sonra <bir ödül hakettiğimi sandım. Ama benim Kalmuk güzeli balalaykayı (bizim balalaykaya benzer bir âleti) 'başıma indirdi. Bu Kalmuk iltifatı beni sıkıttı, kibitkadan çıktım, yoluma devam ettim — İşte ona (Kalmuk kızına) belki hiç bir zaman ulaşmayacak manzum bir mektup...

19A. Rayevski⁸ ile oturmuş, suyun melodisini dinlemiştik. Heybetli Peştü uzakta, dağlarla, kendi masallarıyla çevrili, gittikçe daha kara, daha koyu görünüyordu; nihayet karanlıklarda kayboldu.

Ertesi gün yolumuza devam ettik, bir zamanlar ge nel valilerin oturduğu bir kent olan Yekaterinogard'a geldik.

Askerî Gürcü yolu Tekateriograd'dan başlıyor; büyük posta yolu bitiyor. Arabalar Vladikafkas'a kadar kiralanılıyor. Bir kazak ve piyade muhafız kolu ile bir top veriliyor. Posta haftada iki kez gidiyor; yolcular ona katılıyorlar; buna fırsat deniyor. Biz çok beklemedik. Posta ertesi gün geldi; üçüncü gün sabahleyin saat 9 da yola çıkmaya hazır durumdaydık. Aşağı yukarı 500 kişilik bir kafilə toplanma yerinde birleştik. Davul çaldı. Yola dizildik. Önden piyade erleriyle çevrili top ilerliyordu. Arkasında kaleskalar, briçkalar, bir 'kaleden öbür kaleye giden çadırli er arabaları gidiyordu; onların arkasında iki tekerlekli kağnılar gıcırıyordu. Yanlarda at ve öküz sürüleri koşuyordu. Onların yanlarında yamçılı, kementli Nagay kılavuzlar ılıyordu. Bütün bunlar önce çok hoşuma gitmişti, ama çabuk bıktım. Top adı adımla ilerliyor, fitil yanıyordu; askerler lülelerini ondan yakıyorlardı. İlerleyişimizdeki yavaşlık (ilk gün ancak 15 verst gittik), dayanılmaz sıcak, erzak yetersizliği, geceyi geçirdiğimiz yerlerin rahatsızlığı, nihayet Nogay kağnılarının gıcirtısı beni çileden çıkardı. Tatarlar, kendilerini gizlemeye gerek görmeyen insanlar gibi dolaştıklarını söyleyerek, bu gıcirtı ile övünüyorlar. Bu kez yolculuk böyle itibarlı bir topluluk içinde olmasaydı benini için daha hoş olurdu. Yol oldukça tekdüzen: Ova, çevre-
8 A, Bayevski : Sürgünlüğü sırasında Puşkin'i koruyan general Rayevski'nin büyük oğlu, şairin arkadaşı.

de tepelikler. Ufukta her gün biraz daha yükselen yüce Kafkas tepeleri. Bu ülkeye yetecek kaleler var: Eskiden her birimizin hız almadan atlayabileceğimiz hendeğiyle, kont Gudoviç zamanından beri kullanılmayan paslı topraklarıyla, üzerlerinde bir tavuk ve kaz, garnizonunun dolaştığı yıkılmış toprak tabyalarıyla... Kalelerde on tane yumurta, bir kap yoğurt bulunması zor yoksul kulübecikler...

ilk güzel yer Minare kalesiydi. Ona yaklaşırken bizim kervan çok güzel bir dereден, ıhlamur ve çınar ağaçlarıyla örtülü höyükler arasından geçiyordu. Bunlar vebadan ölen birkaç bin kişinin mezarlarıydı. Bulaşık küllerin meydana getirdiği türlü renkler belirliyordu. Sağda karlı Kafkas parlıyordu; önde kocaman ormanlık bir dağ yükseliyordu; onun arkasında bir kale vardı; etrafında, bir zamanlar Büyük Kabarda'nın başlıca aulu* olan yıkılmış Tatartub'un izleri görünüyordu. Tek başına duran ufakça bir minare yok olmuş büyük bir köyün varlığını gösteriyordu. Kurumuş bir selin kıyısındaki taş yığınları arasında boylu boyunca yükseliyordu, içinin merdiveni daha bozulmamıştı. Şerefeye çıktım, buradan artık hocanın sesi yükselmiyordu. Orada ünsever gez menlerin tuğlalara kazıldığı bilinmeyen birkaç isim gördüm.

Yolumuz Pitoreks bir şekil aldı. Dağlar üstümüzde uzayıp gidiyordu. Tepelerinde belli belirsiz görünen sürüler kayıp gidiyor, böcekler gibi görünüyorlardı. Çobanı da seçiyorduk, belki de Rus'tu, vaktiyle esir edilmiş, esir-likte ihtiyarlamıştı. Daha başka höyükler, başka hara-beler gördük. Yolun kenarında bir iki dikili mezar taş1 duruyordu. Oraya, Çerkeş adeti üzere, onların baskıncı atlıları gömülmüştü. Tatarca kitabe, taş oyulmuş kılıç, tang şekilleri soyguncu atadan soyguncu torunlara hatıra olarak kalmış.

* Aul : Dağ köyü.

sıÇerkesler bizden nefret ediyorlar9. Onları geniş otlaklarından sürüp çıkardık; aulları yıkıldı, koskoca kabileler mahvoldu. Her saat dağların daha içerlerine çe kiliyor, oralardan baskınlar yapıyorlar. Savaş dışı kalan Çerkeslerin dostluğuna güvenilmez: Kabilelerinin azgın üyelerine her zaman yardıma hazırdırlar. Onların vahşi şövalyelik ruhu sezilir derecede düşmüş. Eşit sayıda kazaklara seyrek saldırırlar, piyadelere hiç saldırmazlar, topu görünce kaçarlar. Öte yandan, zayıf bir müfreze veya koruyucusuz kimseye hücum etmek fırsatını kaçırmazlar. Bu yanlar, onların yaptıklarının söylentileriyle dolu. Kırım Tatarları gibi silahsızlandırılmadıkça — ki kabile kavgaları, kan gütmeler yüzünden bunun uygunlanması çok zordur, — onları uslandırmak için hemen hemen hiç bir yol yok. Hançerle kılıç onların bedenlerinin ayrılmaz parçalarıdır; çocuk konuşmayı öğrenmeden onları kullanmayı öğrenir. Adam öldürme onlarda basit bir beden hareketidir. Esirleri fidye almak umuduyla saklarlar,

ama onlara karşı korkunç derecede merhametsiz davranırlar, onları güçlerinin üstünde iş görmeye zorlarlar, çiğ hamurla beslerler, akıllarına estikçe döverler, çocuklarını onların başlarına bekçi dikerler: bu çocukların bir söz için onları kendi çocuk kılıçlarıyla kılıçlamak hakları vardır. Geçenlerde bir askere ateş eden kendi halinde bir Çerkes yakaladılar.

Kendini hak-

8 Çerkesler bizden nefret ediyorlar : Bu sözlerle Puşkin Yermolov zamanında Çarlık Rusyasının Kafkasya'da güttüğü politikayı yermektedir. Bu politikanın başlıca ilkeleri dağlıları verimli topraklardan, otlaklardan atmak, dağlara sürmek, aç bırakarak boyun eymeye zorlamaktır. Bahne soygunculuk, haydutluktu. Resmî kâğıtlarda dağlılar «hırsız», «soyguncu» diye adlandırılırdı «Kaf. kas» adlı şiiri basılırken Puşkin sansür korkusuyla şu mısraları çıkarmıştı :

Böyle kovalıyor coşkun özgürlüğü kanunlar, Böyle inliyor zorbalık altında yaban oymak,

Böyle öfkeleniyor sessiz Kafkas bugün, Böyle eziyorlar yabancı güçler onu.

h göstermek için tüfeğinin uzun zaman dolu kaldığını ileri sürdü. Bu halkla ne yaparsın?

Bununla birlikte umulabilir ki, Karadeniz'in doğu bölgesinin elde edilmeyi Türkiye ile ticaret yolunu keserek Çerkesleri bize yaklaştıracaktır. Lüksün etkisi onların eğitimlerini kolaylaştırabilir: Semaver önemli bir yenilik olabilirdi. Daha güçlü, daha ahlaki, yüzyılımızın eğitimine daha uygun bir araç var: incilin öğütlenmesi. Çerkesler müslüman-lığı daha yakında kabul ettiler. Onları kendine çeken Kur'an havarilerinin faal fanatizmi olmuştur. Bu havariler arasında, olağanüstü bir adam olan, Kafkasya'yı ayaklandırarak Rus egemenliğine uzun zaman karşı koyan, sonunda esir düşüp Solovets manastırında ölen Mansur'un ayrı bir yeri var¹⁰. Kafkasya hristiyan misyonerler bekliyor. Ama bizim gibi uyusuklar için canlı sözün yerine ölü harfleri döküp okuma - yazma bilmeyen insanlara dilsiz kitaplar yollamak daha kolay.

Vladikafkaz'a, dağların eşiği olan eski Kapkay'a vardık. Etrafı Osetin aullarıyla çevrili.

Bunlardan birini görmeye gittim, bir cenaze alayına rastladım. Halk bir ' saklıyanın." yanına toplanmıştı. Avluda iki öküz koşulu bir araba vardı. Ölenin akrabaları, dostları her yandan toplanıyor, yumruklarıyla alınlarına vurarak ve yüksek sesle ağlayarak saklıya'ya giriyorlardı. Kadınlar sakın duruyorlardı. Ölüyü bir yamçı üstünde dışarı çıkardılar.

... Lifte a warrior taking his rest With his martial cloak around him.¹"

* Saklıya: Dağ evi-

** Kendi savaş paltosuna ibürünmüş yatıyor. Dinlenen bir savaşçı gibi-11

30 Şeyh Mahsur : Dağlıların kurtuluş savaşlarına 1785 yılında ilk defa olarak kutsal bir nitelik veren dağlı önderi. 1791 yılında Anapa'mın alınmasıyla esir düşmüş. Slisselburg kalesine (Puşkin Sîovetskaya manastırı diyor) hapsedilmiş, 1794 yılında ölmüştür.

23Onu arabaya koydular. Misafirlerden biri ölünün tüfeğini aldı, falyadan barutu üfledi, tüfeği ölünün ya nına koydu. Öküzler hareket etti. Misafirler arkadan yürüdüler. Ölünün dağda, auldan otuz verst uzakta bir yere gömülmesi gerekti. Yazık ki, bu törenleri, adetleri bana kimse açıklayamadı.

Osetinler Kafkasya'da yaşayan halkların en yoksul bir oymağıdır; kadınları çok güzeldir, söylendiğine göre de yolculara karşı çok güler yüzlüdürler. Kalenin kapısında iki kişiye, hapisteki bir Osetin'in karısıyla kızına rasladını. Ona yemek götürüyorlardı, ikisi de sakın ve cesur görünüyordu; ama ben yaklaşıncı ikisi de başlarını yere eğdiler, yırtık pırtık çarşaflarına sarıldılar. Kaleye Çerkeslerin amanatlarını* canlı güzel erkek çocukları gördüm. Hep yaramazlık ediyor, kaleden kaçıyorlar. Acınacak bir halde tutuyorlar onları. Yırtık pırtık elbiseler içinde, yarı çıplak, iğrenç derecede pis dolaşıyorlar. Bazılarında ağaçtan laleler gördüm. Serbest bırakılan amanatlar Vladikafkas'ta bulunmuş olmalarına belki de acımıyorlar.

Top bizden ayrıldı. Piyadeyle, Kazaklarla yola dizildik. Kafkas, bizi harimine aldı. Boğuk bir gürültü, bir uğultu duyduk, çeşitli yönlerde akan Terek'i gördük. Onun sol kıyısından

gidiyorduk. Nehirin gürültülü dalgaları, köpek kulübesini andıran alçak bir osetin değirmeninin çarkını döndürüyordu. Dağların içlerine doğru ilerledikçe boğaz o kadar daralıyordu. Sıkışan Terek bulanık dalgalarını yolunu kesen kayaların üstünden gürültüyle fırlatıyor. Boğaz onun akıntısı boyunca kıvrılarak uzanıyor. Dağların kayalık etekleri onun dalgalarıyla oyulmuş. Yaya yürüyordum, doğanın bu tasalı güzelliği karşısın-

* Amana t : Rehine.

11 Kendi savaş paltosuna bürünmüş yatıyor dizesiyle başlayan

beyit, Charles Wolf (1791 - 1823)' adlı irlandalı bir sairindir.

da şaşalayıp ikide bir duruyordum. Hava kapanıktı; bulutlar ağır ağır kara tepelerin etrafına yayılıyordu. Kont Puşkin'le Şernival Terek'e bakarak İmatra'yı hatırlıyor, kuzeyde uğuldayan ırmağıTM üstün buluyorlardı. Ama ben karşımdaki manzarayı hiç bir şeyle kıyaslamıyordum.

Daha Lars'a varmamıştık, Terek'in anlatılmaz bir şiddetle aralarından fışkırıp döküldüğü kocaman kayalara bakıp dalmış, muhafız kolundan geri kalmıştım. Birdenbire bir asker bana doğru koşarak haykırdı: Durmayınız asaletin, öldürürler! Alışık olmadığım bu ihtar bana son derece garip geldi. Olay şu: Bu dar yerde güvenlikte olan Osetin eşkiyaları Terek'in ötesinden yolculara ateş ediyorlarmış. Bizim geçişimizden bir gün önce Beko-viç'in¹⁴ üzerine ateş açmışlar, kurşunlar arasından atını sürüp çıkmış. Kayaların üzerinde bir kalenin yıkıntıları görünüyordu; bu kayalara kendi halinde plan Osetinlerin sakliyalari yapışıktı; kırılmaç yuvaları gibi.

Gec-eyi geçirmek için Lars'ta kaldık. Orada bir Fransız gezmeni bulduk, önümüzdeki yolun tehlikeli olduğunu söyleyerek bizi korkuttu. Bize arabaları Kobi'ye bırakıp atla gitmeyi öğütledi. Onunla ilk defa olarak pis kokulu tulumla kahetin şarabı içerek İlyada'nın içki alemini hatırladık:

12 Şemival: General Paskeviç'in karargâhında subaylık eden bir baron-

13 Kuzeyde uğuldayan ırmak... Rus şairi Derjavin'in bir şiirinden' Ve sent, ey çağlayanlaTM! anası!

Kuzeyde uğuldayan ırmak, Hey Suna!--

14 Bekoviç : Rus ordusunda hizmet eden bir Kabardin prensidir. Kars, Ruslar'ın eline geçtikten sonra buraya komutan atanmıştı. Keçi derisinden tulumlarda şarap, sevincimiz.TM Burada Kafkas Esirinin kirlenmiş bir kopyasını buldum, itiraf ediyorum, onu büyük bir memnurlukla okudum. Bütün bunlar zayıf, yeni, eksik; ama bir çok: şeyler bulunmuş ve doğru ifade edilmiş.

Ertesi gün sabah erken yola çıktık. Türk esirleri yol yapıyorlardı. Kendilerine verilen yemekten şikayet ettiler. Rus kara ekmeğine bir türlü alışamıyorlarmış. Bu bana dostum Ş. nin Paris'ten dönüşündeki sözünü hatırlattı: «Paris'te yaşamak fena, arkadaş; yiyecek bir şey yok; kara eklemek bulamıyorsun!»

Lars'tan yedi verst ötede Darial menzili var. Boğaz da aynı adı taşıyor. Kayalar iki yanda birbirine paralel duvarlar gibi. Burası öyle dar, öyle dar ki, diyor bir gezmen, bu darlığı yalnız görmüyor, sanki duyuyorsunuz. Gök parçası bağınızın üstünde bir şerit gibi duruyor. Yükseklerden serpintiler halinde çağlayan derecikler bana Ganymede'in Kaçırılması'nı, Rembrandt'ın garip tablosunu hatırlattı. Üstelik boğaz da tamamıyla onun zevkine göre aydınlatılmıştı. Bazı yerlerde Terek kayaların altını kemiriyor; yolda kayalar set halinde yükseliyor. Menzilin yakınında küçük bir köprü nehirin üstüne cesaretle kurulmuş. Bu köprü'nün üstünde insan kendini de-ğirmendeymiş sanıyor. Onun gibi her yanı sarsılıyor, Terek'se değirmen taşım döndüren çark gibi uğulduyor. Darial'ın karşısında yalçın kayalıklarda bir kalenin harabeleri görünüyor. Rivayete göre, orada, adım bu dağ geçidine vermiş olan Dariya adında bir kraliçe saklanmış: Masal. Darial eski Pars dilinde kapı demek. Plin'e göre yanlış olarak Hazer diye adlandırılan Kafkas kapısı buradadır. Dağ geçidi, demir kaplı tahtadan sahici bir kapı ile kapalıydı. Altından, diyor Pline, Diriodoris ne-

15 Keçi derisinden tutanlarda şarap, sevinçlimiz : İlyada'dan bir dize. hiri geçer. Buraya, vahşi kabilelerin akınlarını durdurmak için bir de kale dikilmişti vs. Araştırmaları İspanyol romanları kadar meraklı olan 'kont Pototski'nin seyahatnamesine bakın. -

Darial'den Kâzbek'e yollandık. Troitski kapısını (barutla lağım atılarak kayalarda meydana getirilen kemeri) gördük; vaktiyle altından yol geçermiş, şimdiyse yatağını sık sık değiştiren Terek akıyor.

Kazbek köyünün yakınındaki Beşenaya Balka'yı, şiddetli yağmurlarda azgın bir sele dönen dereyi geçtik. Şimdi o büsbütün sessizdi, gürültüsü ancak admdaydı*.

Kazbek köyü Kazbek dağının eteğindedir ve prens Kazbek'indir. Prens kırk beş yağlarında bir adam; boyu. bir Preobrajenski fligelmanının* boyundan daha uzun Onu duhanda bulduk (duhan bizdekilerden daha fakir, daha pis olan meyhanelerin adı). Kapıda şişko bir tulum (öküz derisinden) dört ayağını açmış duruyor. Dev yapılı adam ondan çihir***" doldurarak bana birkaç soru sordu, unvanına, iri gövdesine yakışır bir saygıyla karşılık verdim, iyi birer dost olarak ayrıldık.

İzlenimler çabuk siliniyor. Yirmi dört saat geçmemişti ki, Terek'in uğultusu da, onun biçimsiz çağlayanları da, yalçın kayaları da, uçurumları da artık ilgimi çekmez oldu. Tiflis'e varmak için duyduğum sabırsızlık beni büsbütün kavramıştı. Kazbek'in yanından, vaktiyle Çadırdağ'ın yanından geçtiğim kadar ilgisiz geçiyordum. Su da var ki, yağmurlu, sisli hava, şairin dediği gibi onun ufka yaslanan karlı göğsünü görmeme engel oluyor.

* Beşenaya Bâlka : Azgın dere.

** Fligelman : Yan eri (talimde askerlere örnek olan er). "-* Çihir : Keskin bir Kafkas şarabı.İranlı bir prens bekleniyordu. Kazbek'ten biraz ötede önümüze birkaç kaleska çıktı, dar yolu 'kapadılar. Arabalar geçmeye çalışırken muhafız subayı saraylı bir İran şairini geçirmekte olduğunu söyledi, isteğim üzerine ben: Fazıl - Han'a tanıttı16. Ben, tercümanın yardımıyla, onu tumturaklı şarklı sözleriyle selamlamaya başlamıştım; ama Fazıl, Han benim bu yersiz işgüzarlığıma olgun bir insanın sade, zekice nezaketiyle yanıt verince ne kadar utandım! «Beni Petersburg'da görmeyi umuyordu; görüşmemizin kısa olacağına hayıflanıyordu v.s.» Utanarak kurumlu - alaycı edayı bırakıp basbayağı Avrupalı cümlelerine dönmek zorunda kaldım. İşte bizim Rus alaycılığımızın verdiği ders. Bundan böyle insanlar hakkında başlarındaki koyun papağına, tırnaklarındaki kınaya bakarak hüküm vermeyeceğim. Kobi menzili aşacağımız Krestovaya dağının tam ete • ğindeydi. Geceyi geçirmek için orada kaldık, bu korkunç iği nasıl yapacağımızı düşünmeye başladık: Arabaları bırakıp Kazak atlarına mı binsek,, yoksa Osetin öküzlerini mi getirtsek? Her ihtimale karşı, buraların amiri olan B. Çilyayev'e bütün kabilemiz adına resmi ricamızı yazdım, arabaları bekleyerek uykuya yattık.

Ertesi gün saat 12 sularında gürültüler, haykırış malar duyduk, görülmedik bir manzara ile karşılaştık: Yarı çıplak bir Osetin kalabalığının yürümeye zorladığı 18 çift sıska, ufak, öküz dostum"*'in hafif Viyana kaleskasını zorla sürüklüyordu. Bu manzara bütün endişelerimi hemen dağıttı. Benim ağır Petersburg kaleskamı Vladikafkas'a geri göndermeye, Tiflis'e atla gitmeye ka-

* İran kalpağının adı- (Bu kayıt yazara aittir Çev.) 16 İran şairi Fazıl Han : Veliaht Atobas Mirza'nın çocuklarına öğretmenlik ediyordu. Rus misyonunun ve Griboyedov'un öldürülmesinden ötürü İran hükümetinin üzüntüsünü bildirmek üzere Petersburg'a yollanan heyette 'bulunuyordu.

rar verdim. Kont Puşkin bana uymak istemedi. Bir sürü öküzü her çeşit yedeklerle yüklü brıçkasına koşup karlı sıra dağları tantanayla aşmayı tercih etti17. Ayrıldık; ben, buranın yollarını gözden geçiren Ogarev'le gittim.

Yol 1827 yılında göçmüş bir toprak çöküntüsünden geçiyordu. Bu gibi yer kaymaları genel olarak her yerde yılda bir olur. Kocaman bir kütle, çökerek, boğazı bir verst boyunca

doldurmuş, Terek'i kapamıştı. Aşağıda duran nöbetçiler korkunç gürültüyü duymuşlar, nehirin suyunun hızla azaldığını, bir çeyrek saat sonra büsbütün dindiğini, tükendiğini görmüşlerdi. Terek çöküntü arasından ancak iki saatte kendine yol açabilmişti. İşte bu korkunç bir şey olmuştu!

Dikine olarak yükseliyor, yükseliyorduk. Atlanmış altında derecikler sırıldayan yumuşak kara gömülüyorlardı. Hayretle yola bakıyordum, arabalarla buradan gidilebileceğini aklım almıyordu.

Bu sırada boğuk bir gürültü duydum. B. Orlov bana «Yer kayması bu», dedi. Dönüp baktım, yandan devrilen, tepeden ağır ağır inen bir kar yığını gördüm. Küçük yer kaymaları burada sık sık oluyor. Geçen yıl bir Rus arabacısı Krestovaya" dağından geçiyordu. Bir kayşama oldu; korkunç bir kütle arabasının üstüne düştü; arabayı ve mujiği aldı, yolu aştı, kurbanlarıyla birlikte ucu ruma yuvarlandı. Dağın ta tepesine gelmiştik. Buraya

* Krestovaya : Ha.çlı (dağ).

17 Şairin ilk notlarında kont Puşkin'in arabası şöyle anlatılıyor : «O (kont Puşkin) büyük bir brıçka ile gidiyor: Bir çeşit müstahkem yer bu(ona biz otradnoya (gönül açan) adını taktık. Kuzey kısmında şaraplarla yiyecekler saklanıyor; güney kısmında kitaplar, üniformalar, şapkalar vs. Batı ve doğu yanlarından topraklar, tabancalarla, fitilli tüfeklerle savunuluyor. Her menzilde kuzeydeki stoklar boşalıyor, bu 'biçimde öyle hoş vakit-geçiriyoruz ki, bu kadar olur-

29granitten bir haç dikilmiş; Yermolov'un yenilediği eski bir anıt.

Burada her zaman yolcular arabalardan iner, yaya yürürler. Geçenlerde bir yabancı konsül geçmiş; yüreği o kadar zayıfmış ki, gözlerini bağlatmış; koluna girerek götürmüşler onu; gözleri çözülünce diz çökmüş, tanıya, şükretmiş, falan filan; kılavuzlar şaşa kalmışlar. Korkunç Kafkas'tan sevimli Gürcüstan'a birden ge çış büyüleyici bir şey. Güney havası birden yolcuyla okşamaya başlıyor. Gut dağının tepesinden Kayşam- vadisi, şenlikli kayalıklarıyla, bahçeleriyle, gümüş bir şerit gibi kıvrılan aydın Aragvasiyle meydana, çıkıyor... ve bütün bunlar, üstünden tehlikeli bir yol geçen üç verstlik bir uçurumun dibinde ufacık görünüyor. Vadiye indik. Dupduru gökyüzünde yeni ay görün dü. Akşamın havası durgun ve ılıktı. Geceyi Aragva'nın kıyısında, B. Çilyayev'in evinde geçirdim. Ertesi gün nazik ev sahibinden ayrıldım, yoluma devam ettim.

Gürcistan buradan başlıyor. Tasalı dar boğazların, korkunç Terek'in yerini şen Aragva'nın suladığı ışıklı vadiler aldı. Çevremde yalçın kayalar yerine yeşil dağ-dar, meyva ağaçları gördüm. Su kemerleri uygarlığı gösteriyordu. Bunlardan biri göz aldatışı mükemmelliği bakımından beni hayrete düşürdü: Su insana dağın aşağısından yukarıya doğru akıyormuş gibi görünüyordu.

Atları değiştirmek için Paysanaur'da durdum. Orada İran prensini geçiren bir Rus subaya rasladım. Biraz sonra çingirak sesleri duydum, birbirine bağlı, Asya usulünce yüklenmiş bir sürü katar (katır) yolda uzanıp gidiyordu. Ben arabayı beklemeyerek yaya yürüdüm; Ananur'dan yarım verst uzakta, yolun dönemecinde Husrev-

Mirza'ya rasladım¹³. Arabaları duruyordu. Arabasından dönüp baktı, başıyla beni selamladı. Bizimle karşılaşmasından birkaç saat sonra, dağlılar prene taarruz etmişler. Prens kurşunların vızılısını duyunca arabadan fırlamış, ata binip dört nala uzaklaşmış. Yanındaki Ruslar cesaretine şaşmışlar. Sorun şu ki, arabaya alışık olmayan genç Asyalı onu bir sığınaktan çok bir tuzak olarak görüyordu.

Yorgunluk duymadan Ananur'a vardım. Arabam gel memiştı. Duşet'e on verst bir gey kaldığını söylediler.

Gene yaya olarak yola çıktım. Ama ben yolun dağdan geçtiğini bilmiyordum. Bu on 'verst benim için yirmi verste bedeldi.

Akşam olmuştu; ben durmadan yükseliyordum. Yolu şaşırmak imkansızdı; ama kaynakların yer yer mey dana getirdiği yapışkan çamur dizlerime kadar çıkıyordu. İyice yorulmuşum.

Karanlık artıyordu. Köpek ulumaları, havlamalar duydum, kentin uzak olmadığım düşünerek sevindim. Ama aldanmışım: Gürcü çobanlarının köpekleri havlıyordu, uluyanlar da çakallar, bu yanlarda çok olan bu vahşi hayvanlardı. Sabırsızlığımı lanet ettim, ama yapılacak bir şey yoktu. Nihayet ışıkları gördüm; gece yarısına doğru kendimi ağaçların gölgelediği evlerin yanında buldum. İlk karşıma çıkan beni belediye başkanına götürmek. için ileri atıldı, bunun için de benden bir abas* istedi.

Eski bir subay, bir Gürcü olan belediye başkanının yanına gidişim büyük bir etki uyandırdı. Önce, soyunabileceğim bir oda, sonra bir bardak şarap, üçüncü ola-
18 Husrev Mirza.: İran şahmın torunu. Griboyedov'un ve Rus misyonunun yok edilmesi üzerine Petersburg'a giden İran heyetini başında -bulunuyordu. " Abaz : Eski bir Gürcü parası.

31rak da rehberim için biraz abaz istedim. Belediye başkanı beni nasıl karşılayacağını bilmiyor, şaşkın şaşkın bana bakıyordu. Dileklerimi yerine getirmekte acele etmediğini görünce de la liberte grande** af dileyerek onun karşısında soyunmaya başladım. Bereket versin, Rinai-do - Rinaldini değil, sivil bir yolcu olduğumu gösterir yol tezkeresini cebimde buldum. Kutsal buyuruk hemen etkisini gösterdi: Bana bir oda ayrıldı, bir bardak şarap getirildi, Gürcü konukseverliğine sığmayan açgözlülüğünden ötürü babaca bir paylama ile abaz rehberime ve rildi. Bu başarıdan sonra bir dev uykusu uyumayı umarak kendimi divanın üzerine attım: Nerde! Çakallardan daha tehlikeli olan pireler bana saldırdılar, bütün geca beni rahat bırakmadılar. Sabahleyin adamım geldi, kont Puşkin'in karlı dağları öküzlerle sağ salım aşip Duşet'e geldiğini bildirdi. Acele etmem gerekti! Kont Puşkin'te Şernval beni ziyaret ettiler, gene birlikte yola çıkmayı Önerdiler. Geceyi Tiflis'te geçirmek gibi hoş bir düşünceyle Duşet'ten ayrıldım.

Yerli halkın izine pek seyrek raslıyorduk, ama yol gene öyle hoş, öyle pitoreskti. Gartsiskal'ın birkaç verst berisinde Kura'yı Romalı seferlerinden kalma bir anıt olan eski bir köprüden geçtik; tırsıla, bazan dört nala, Tiflis'in yolunu tuttuk, akşamın saat onbirinde göze çarpmadan kente girdik.

Saygısızlıktan (aşın serbestlikten) ötürü

İKİNCİ BÖLÜM

Tiflis, Halk hamamları. Burunsuz Hasan, Gürcü adetleri. Türkler. Kotletin şarabı. Sıcakların ne. deni. Pahalılık. Kenti tanımlama. Tiflis'ten ay-rılış. Bir Gürcü gecesi. Ermenistan'ın görünüşü. Çifte geçit. Ermeni köyü Gergera. Griboyedov. Bezobdal. Maden suyu kaynağı. Dağlarda fırtına. Gümrü'de geceleme. Ararat. Sımr boyu. Türk konukseverliği. Kars. Ermeni ailesi. Kars' tan ayrılış. Kont Pa-skeviç'in ordugahı.

Misafirhaneye indim, ertesi gün ünlü Tiflis hamamlarına gittim. Kent bana kalabalık göründü. Asyai binaları ve çarşısı Kişinev'i hatırlattı bana. Dar ve eğri -büğrü sokaklarda sırtları çift sepetli eşekler koşuyordu. Öküz koşulu arabalar yolu tıkamışlardı. Ermeniler, Gürcüler, Çerkesler, iranlılar düz olmayan bir meydana sıkışmışlardı; genç Rus memurları-karabah aygırları üzerinde aralarında dolaşmaktaydı. Hamamın kapısında ihtiyar bir İranlı olan hamamcı oturuyordu. Bana kapıyı açtı, geniş bir odaya girdim; ne göreyim? Genç, ihtiyar, yarı çıplak, büsbütün çıplak elliden çok kadın oturarak veya ayakta soyunuyor, duvarların yanlarındaki kana pelerde giyiniyorlardı. Ben duraladım.

33— Gidelim, gidelim, — dedi hamamcı, — bugün salı: kadınların günü. Aldırmayın, zararı yok.

— Elbet zararı yok, — diye kargılık verdim, — ter sine.

Erkeklerin gelişi, kadınlar üzerinde hiç bir etki uyandırmadı. Gülüşmeye, aralarında konuşmaya devam ettiler. Hiç biri çarşafıyla örtünmek için telaşlanmadı; hiç biri soyunmayı durdurmadi. Sanki ben görünmez bir adam gibi içeri girmiştim. İçlerinden bir çoğu gerçekten güzeldi, T. Mur'un hayalini haklı çıkarıyorlardı :

a lovely Georgian maid, With ali the "bloom, the freshened glow Of her own country maiden's looks, When warm they rise from Teflis brooks.

Latta Rookh."

Gelgelelim, ihtiyar gürcü kadınlarından daha iğrenç bir şey bilmiyorum: Cadı bunlar.

İranlı beni hamama soktu; demirli - kükürtlü sıcak kaynak kayaya oyulmuş derin bir havuza akıyordu. Hiç bir zaman ne Rusya'da, ne Türkiye'de, Tiflis hamamlarından daha mükemmel bir şeye raslâmadım. Kapsamlıca anlatayım.

Patron beni tatar tellak'ın ihtimamına bıraktı. Söylemeliyim ki, burunsuzdu o; ama bu onun işinin ustası olmasına engel değildi. Hasan (burunsuz tatarın adı Hasan'di) beni sıcak taşın üstüne yatırmakla işe başladı, sonra kollarını, bacaklarımı kırmaya, gövdeyi çekip germeye, şiddetle yumruklamaya başladı. En küçük bir acı duymuyordum. (Asyalı tellaklar bazan coşuyor, omuzla-

1 Güzel Gürcü tazi, Tiflis ırmaklarından kızgın çıkan Yurdunun kızlarındaki Kırmızılık, taze ateş yanaklarında.

rınıza sıcıyor, ayaklarını kalçalarınızın üzerinde kaydırıyor, sırtınızda hora tepiyorlar, e sembre bene.*) Bundan sonra beni yün kese ile uzun zaman keseledi, her yarama sıcak su çalarak sabunlu keten kesecikle yıkamaya başladı. Duyulan his anlatılır gibi değil: Sıcak sabun köpüğü hava gibi her yerinizi sarıyor! (Yün kese ile keten kesecik muhakkak Rus hamamına alınmalı: Meraklıları bu yenilikten ötürü minnet duyacaklardır.).

Sabunlu kesecikten sonra Hasan beni banyoya soktu; bununla tören sona erdi.

Tiflis'te Rayevski'yi 19 bulacağımı umdum, ama onun alayının yola çıkmış olduğunu öğrenince kont Paskeye-viç'ten orduya gitmek için müsaade istemeye karar verdim.

Tiflis'te iki haftaya yakın kaldım, oranın sosyetesiy le tanıştım. Tiflis Haberleri'ni çıkaran Sankovski bana bu ülkeden, prens Tsinsianov'dan, A. P. Yermolov'dan ve başkalarından bir çok meraklı şeyler anlattı. Sankovski Gürcüstanı seviyor, geleceğini parlak görüyor.

1783 yılında Gürcistan Rusya'nın himayesine sığındı, ama şanlı Ağa - Muhammet'in Tiflis'i ele geçirerek yakıp yıkmasına ve 20.000 kişiyi esir olarak sürüp götürmesine engel olmadı bu (1795 yılı). 1802 de Gürcistan imparator Aleksandr'ın egemenliği altına girdi. Gürcüler savaşçı ulus. Bayraklarımız altında yiğitliklerini gösterdiler. Onların zekaları, kabiliyetleri büyük bir öğrenim bekliyor. Genel olarak şen, toplum hayatına yatkın insanlar. Bayramlarda erkekler sokaklarda gezip şar-

* Çok da iyi.

19 Rayevski: General Rayevski'nin küçük oğludur. «Kafkas Esiri •> adlı şiirini Puşkin ona ithaf etmişti; dekabrst ayaklanması üzerine kovuşturmaya uğramış, sonra Kafkasya'ya sürülmüştü. 1829 yılında yeniden tutuklandı-

35ki söylüyorlar. Kara gözlü erkek çocuklar türkü çağırıyor, takla atıyorlar; kadınlar lezginka* dansı oynuyorlar.

Gürcü türküleri hoş; birini sözcük sözcük bana tercüme ettiler; sanırım yakın zamanlarda çıktı bu; edeb; değer taşıyan bir Doğu saçmalığı var onda. İşte türkü.

Ey cennette daha yeni doğan ruh! Benim mutluluğum için yaratılmış melek! Senden, ey ölümsüz varlık, "hayatı senden bekliyorum. Senden, ey çiçekli bahar, senden, ey ayın ondördü, senden, ey koruyucu meleğim, hayata senden bekliyorum.

Yüzün ışıltı saçıyor, neşe saçıyor gülümsemen. Dün •yayı verseler istemem: bir bakışın yeter senin. Hayatı senden bekliyorum.

Çiğle beslenmiş dağ gülü! Doğanın seçme gözdesi' Sessiz, gizli hazine!. Hayatı senden bekliyorum.

Gürcüler bizim gibi şarkı söylemiyor, şaşılacak 'kadar güçlü söylüyorlar. Şarapları yola dayanmıyor, çabuit bozuluyor, ama yerinde nefistirler. Kahetin ve karabah şarapları bazı burgon şaraplarını aratmaklar. Şarap fi cıllarda, yere gömülmüş büyük küplerde saklanır. Onları gösterişli törenlerle açarlar. Geçenlerde bir Rus dragonu böyle bir küpü gizlice

çıkarırken içine düşmüş, malağa fıçısında boğulan talihsiz Clarence gibi, kahetin şarabında boğulmuş²⁰.

Tiflis, Kura nehri kıyısında, kayalık dağlarla çevrili bir vadide. Dağlar her yandan onu rüzgardan koruyor-

* Lezginka: Bir çeşit Kafkas dansı

20 George Clarence : ingiltere kiralı IV. Edouard'm küçük kardeşidir. Bir aralık ağabeyiyle (bozuşmuş, sonra barışmışlardı-Kinli Edouard sonra 'bir 'bahane ile kardeşini ölüme mahkûm etti, ama ölümünün şeklini seçmekte onu özgür kıldı. Clarenca. malvazı (şarap) fıçısında boğulmayı tercih etti (1478)-

lar; güneşte kızınca da durgun havayı ısıtmıyor, kaynatıyorlar. Tiflis'te, — 'kentin 41 inci arz derecesi yakınlarında olmasına rağmen, — hüküm süren dayanılmaz sığağın nedeni işte budur. Kentin adı da (Tbilis - kalar) sıcak kent demektir.

Kentin büyük bir bölümü Asya tarzında kurulmuş: Evler alçak, damlar düz. Kuzey bölümünde Avrupa mimarisinde binalar yükseliyor, onların yanlarında düz, alanlar oluşmaya başlıyor. Pazar, birkaç çarşıya ayrılmış; dükkanlar Türk ve İran mallarıyla dolu, genel hayat pahalılığına göre ucuz da. Tiflis silahlarına bütün doğuda çok değer verilir. Burada bahadır diye ad salmış kont Samoylov'la V. yeni kılıçlarını her zaman bir vuruşta bir koyunu ikiye bölerek veya bir öküzün ba şını uçurmak suretiyle denerlermiş.

Tiflis halkının çoğu Ermenidir: 1825 de 2500 aileydiler. Şimdiki savaşıardan ötürü sayılan daha da artmış, Gürcü aileleri 1500 hesap ediliyor. Ruslar kendilerini bura halkından saymıyorlar. Askerler görev zoruyla Gürcistan'da yaşıyorlar, çünkü onlara böyle emredilmiş. Genç memur adayları, o kadar çok arzuladıkları memur yardımcılıkları için buralara geliyorlar. Onlar da öbür? ler de Gürcistan'a bir sürgün yeri gibi bakıyorlar.

Tiflis'in havası sağlam değil, diyorlar. Buranın sıtması korkunç bir şey. Onu, sıcakta kullanılması zararsızdır diye, cıva ile iyi ediyorlar. Hiç insaf etmeden hekimler onu hastalarına içiriyorlar. General Sipyagin, Pe-tersburg'dan kendisiyle birlikte gelen aile hekimi oradaki hekimlerin verdiği ilacı kabul edip hastaya vermek ten çekindiği için öldü, diyorlar. Buranın sıtması Kırım'ın, Moldavya'nın sıtmasına benziyor, aynı şekilde iyi ediliyor. Halk Kura suyu içiyor; bulanık, ama hoş bir su. Bütün pınarlarda, kuyularda keskin bir kükürt kokusuçağlayan gürültüyle, 'köpürerek çağlıyordu. Nehri karşıya geçtim. Bir arabaya koşulu iki öküz dik yola tırmanıyordu. Araba ile birlikte birkaç Gürcü gidiyordu.

Nerden geliyorsunuz?

Tahrân'dan.

Ne götürüyorsunuz?

Griboyed'ı.

diye onlara sordum.

Öldürülen Griboyedov'un Tiflis'e götürülen ölâsüy-dü bu.²²

Bizim Griboyedov'la bir daha karşılaşmayı artık düşünmüyordum! Geçen yıl Petersburg'da, o İran'a yollanmadan önce ayrılmıştık. Kaygılıydı, garip bir önsezi taşıyordu. Onu yatıştırmak istemişim; bana dedi ki:

— Vous ne connaissez pas ces genslà: vous verrets qu'il faudra jouer deş couteaux*

Şahın ölümünün bir boğazlaşmaya ve yetmiş oğlu arasında kardeş kavgasına yol açacağını sanıyordu. Çok ihtiyar olan şah -daha yaşıyordu, ama Griboyedov'un kâhince sözleri çıkmıştı. İranlıların hançerleriye can verdi, cahilliğin, hainliğin kurbanı oldu. Üç gün Tahrân 'kara cahillerinin oynacağı olan şekli bozulmuş ölüsü vaktiyle bir tabanca kurşunuyla yaralanmış elinden tanındı.

* Bu adamları bilmezsiniz : Göreceksiniz ki iş bıçağa dökülecek.

22 Griboyedov : XIX. yüzyılın en. iyi Rus yazarlarından biridir. Dekabristlerle sıkı ilişki halinde olan Griboyedov 1826 yılında tutuklanmış, suçluluğunu ortaya koyacak kanıt bulunamadığı için serbest bırakılmıştı. Elyazmaları elden ele dolaşan «Akıldan bela» adlı

yapıtının basılmasına Çarlık sansürü izin vermemişti. Ülkeden uzaklaştırılmak için İran'a elçi yollanan Griboyedov, Tahran'da patlak veren bir ayaklanma sırasında bütün Rus misyoniyile birlikte öldürüldü. «Akıldan bela» adlı manzum komedisi Millî Eğitim Bakanlığınca Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır.

Griboyedov'la 1817 yılında tanışmıştım. Melankolik mizacı, öfkeli zekası, iyi yürekliliği, zaaf lar, kusurlar, insanlığın zorunlu yoldaşları, her şey ondan olağanüstü çekiciydi.

Yeteneklerine eşit bir şans düşkünlüğü ile doğmuştu, uzun zaman önemsiz ihtiyaçların, bilinmezliğin ağlarına takılı kaldı. Taşındığı devlet adamı yeteneklerini kullanamadı; şairlik yeteneği tanınmadı; soğuk, parlak cesareti bile bir zaman şüpheli kaldı. Bazı arkadaşları onun değerini bilir, ondan olağanüstü bir insan diye söz edilirken güvensizce bir gülümseme, o sersemce, o dayanılmaz gülümsemeyi görürlerdi, insanlar yalnız şan ve şöhrete inanırlar, aralarında bir nişancı bölüğü başında bir Napolyon'un veya Moskova Telgrafından tek bir satırı çıkarmamış bir başka Descartes'ın bulunabileceğini akılları almaz. Ama, şan ve şöhrete saygımız, belki de, onurdan geliyor: Şan ve şöhretin bileşimine bizim de oyumuz girer. Griboyedov'un hayatını bir takım bulutlar karart-mıştı: Ateşli ihtirasların, kudretli koşulların sonucu. O kendi gençliğine her zaman güvenmek, hayatını birden değiştirmek gereğini duyardı. Dalgınca bir umutsuzlukla Petersburg'a veda etti; Gürcistan'a gitti, burada sekiz yıl kaldı, bir köşeye çekilip durmadan, dinlenmeden çalıştı. 1824 de Moskova'ya dönüşü, şansında bir devrimdi, arası z başar ılar ın başlangıcıydı. Onun el yazması komedisi: Akıldan Bela çok büyük bir etki yaptı, onu birden birinci derecede şairlerimiz sırasına yükseltti. Bir süre sonra savaşın başladığı ülkeyi iyi bilmesi önüne yeni bir alan açtı: Elçi tayin edildi. Gürcistan'a gelerek sevdiği kadınla evlendi... Onun fırtınalı hayatının son yıllarından daha imrenilecek bir şey bilmiyorum. Eşit şartlar altında olmayan bir savaşta onu yiğitçe yakalayan ölümün kendisi Griboyedov için korkunç, acı bir şey değildi. Birden gelen güzel bir ölümdü o. Ne yazık ki, Griboyedov günlük hatıralarını bırak madı! Onun biyografisini yazmak dostlarına düşen bir ödevdir; üstün değerli insanlar arkalarında bir iz bırakmadan gidiyorlar. Tembel ve kaygısız insanlar ız biz...

Gerger a'da benim, gibi orduya giden Buturin'e ras-ladım. Buturin binbir hevesle yolculuk ediyordu. Öğle yemeğini onda, sanki Petersburg'daymışım gibi, yedim. Birlikte yolculuk etmeyi kararlaştırdık; ama sabırsızlık şeytanı beni gene hükmü altına aldı. Hizmetçim dinlenmek için izin istedi. Yalnız olarak, kılavuz bile almadan yola çıktım. Yol hep aynı yoldu, tamamıyla tehlikesizdi.

Küçük bir dağ ı aş ıp ağaçların gölgelediği bir vadiye inince yolu keserek akan bir maden suyu kaynağı gördüm. Burada Erivan'dan Ahisha'ya giden atlı bir Ermeni papazına rasladım.

— Erivan'da ne var, ne yok? — diye sordum.

— Erivan'da veba var, — diye yanıt verdi, — Ahıs-ha'dan bir haber var mı?

— Ahisha'da veba var, — diye yanıtladım. Bu hoş haberleri de ğiş - tokuş ederek ayrıldık.

Ekinli tarlaların, çiçekli çay ırlar ın ortasından gidiyordum. Ekin orak bekliyor, dalgalanıyordu. Bereketliliği doğuda atasözüne geçen bu çok iyi toprakları hayran hayran izledim. Akşama doğru Pernik'e geldim: Burada bir Kazak karakolu vardı. Kazak erbaş fırtına çıkacağını haber vererek gece kalmamı öğütledi, ama ben o gün mutlaka Gümrü'ye varmak istiyordum. Kars paşalığının doğal sınırı olan birkaç dağ ı aşmam gerekiyordu. Gökyüzü bulutlarla kaplıydı. Her dakika sertleşen rüzgarın onları dağıtacağını umuyordum, ama yağmur damlaları düşmeye başladı; iri iri ve hızlı yağ ı • yordu. Pernike ile Gümrü arası 27 verst sayılıyordu. Yamçının kayışım iyice sıkı tım, başlığı kasketime geçirdim, kendimi kaderin iradesine bıraktım.

iki saatten çok bir zaman geçti. Yağmur dinmemiş-ti. Ağır laş an yamçıdan, yağmurdan sırsıklam olmuş başlığ ımdan su oluklar halinde akıyordu. Nihayet soğuk sular boyunbağ ımdan içeri sızmaya başladı, çok geçmeden de yağmur iliklerime kadar işledi. Gece karanlıktı; Kazak önden giderek yol gösteriyordu. Dağ a çıkmaya başladık. Bu sırada yağmur

durdu, bulutlar dağıldı. Güm-rü'ye ondört verst bir şey kalmıştı. Başiboş esen rüzgar öyle sertti ki, bir çeyrek saat içinde beni tamamiyle kuruttu. Sıtmadan kaçınmayı düşünmüyordum. Nihayet gece yarısına doğru Güm-rü'ye vardım. Kazak beni doğruca karakola götürdü. Koğuşun yanında durduk, hemen içeri girdim. Burada yanyana uyuyan oniki Kazak buldum. Bana yer verdiler; yorgunluktan bitkin bir halde yamçının üstüne yığıldım. O gün 75 verst yol gitmiştim. Bir Ölü gibi uyudum.

Kazaklar beni şafak sökerken uyandırdılar. İlk düşüncem şu oldu: Sıtmadan mı yatıyorum acaba? Ama kendimi dinç ve sağlam hissediyordum; yalnız hastalığın değil, yorgunluğun da eseri yoktu bende. Koğuştan taze sabah havasına çıktım. Güneş doğmuştu. Duru gökyüzünde karlı, iki başlı bir dağ parlıyordu. Ne dağı bu? diye gerinerek sordum, şu yanıtı duydum. Bu Ara raf. Seslerin etkisi ne kadar güçlü! Var gücümle ba kutsal kitaplar dağına baktım, ıslah olma ve hayat umuduyla onun doruğuna yanan Nuh'un gemisini, uçan idam ve barış sembolleri kuzgunu, güvercini gördüm...

Atım hazır. Bir kılavuzla yola çıktım. Sabah ÇOK güzeldi. Güneş parlıyordu. Geniş bir çayırdan, çiğle, dünkü yağmur damlalarıyla sulanmış gür ve yeşil otları üzerinden gidiyorduk. Önümüzde geçeceğimiz bir ırmak parıldamaya başladı.

Ararat : Ağrı dağı.~~ İşte Arpaçayı, — dedi Kazak.

Arpaçay! Bizim sınır! Ararat'a bedeldi bu. Anlatılmaz bir duyguyla atımı ırmağa sürdüm. Yabancı toprağı hiç görmemiştim. Benim için sınırda esrarlı bir şeyler vardı; yolculuk çocukluğumdan beri düşlerimin sevgili bir konusuydu. Sonraları uzun zaman bazen güneyde bazen kuzeyde dolaşarak bir göçebe hayatı yaşadım da, uçsuz bucaksız Rusya'nın sınırlarını daha hiç aşmadım. Neşeyle bu özlenen ırmağa girdim, iyi huylu atım beni Türk 'kıyısına çıkardı. Ama bu kıyı alınmıştı; ben hâlâ Rusya'da bulunuyordum.

Kars'a kadar daha 75 verstim kalmıştı. Akşama doğru bizim ordugahı göreceğimi umuyordum. Hiç bir yerde durmadım. Yarı yolda dağda bir ırmak kıyısındaki Ermeni köyünde öğle yemeğı olarak lanet bir çü-rek, Dariyal bağazımda Türk esirlerinin o kadar özledikleri pide şeklinde pişmiş yarı yarıya kül bir Ermeni ekmeğı yedim. Türk esirlerinin hiç sevmedikleri kara Rus ekmeğinin bir dilimine ne vermezdim şimdi. Beni genç bir Türk götürüyordu. Korkunç geveze bir şey. Onu anlayıp anlamadığımı kaygı etmeden yolda durmadan konuşuyordu. Dikkatle dinliyor, ne söylediğini kestirmeye çalışıyordum. Ruslar'a atıp tutuyor olacaktı; onları üniformalı görmeye alıştığı için elbiseme bakarak beni bir yabancı sanmıştı. Yolda bir Rus subayı ile karşılaştık. Bizim ordugahtan geliyordu, ordunun Kars'tan ayrıldığını söyledi. Düştüğüm umutsuzluğu anlatamam: Issız Ermenistan yollarında azap çekerek Tiflis'e dönmek zorunda kalacağım düşüncesi beni büsbütün mahvediyordu. Subay yoluna devam etti; Türk gene monologuna başladı; ama ben artık onu dinlemiyordum. Eşkin yürüyüşü yorgaya çevirdim, akşam üzeri Kars'tan 20 verst uzakta bulunan bir Türk köyüne geldim.

Attan sıçrayıp indim, ilk sakliyaya girmek istedim, ama ev sahibi kapıda göründü, çıkışarak beni geri itti. Onun bu selamına kamçıyla karşılık verdim. O bağırıp çağırmaya başladı; halk toplandı. Kılavuzum, sanırım, beni savundu. Kervansarayı gösterdiler bana; ahıra benzer büyük bir sakliyaya girdim; yamçıyı-serebileceğim bir yer yoktu. At istedim. Türk muhtar yanıma geldi Söylediğı ve benim anlamadığım bütün sözlere verdiğim tek karşılık şuydu: Ver bana at. Türkler razı olmuyor lardı. Nihayet onlara para göstermek (bununla da başlamak) gerektiğini anladım. Atı hemen getirdiler, bana da kılavuz verdiler.

Dağlarla çevrili geniş bir vadide ilerlemeye başladım. Çok geçmeden, bu dağlardan birinin üzerinde parlayan Kars'ı gördüm. Benim Türk onu göstererek, Kars., Kars! — diye tekrarlardı ve atını dört nala kaldırdı; içim deki kaygının acısını duyarak onu izliyordum; kaderim Kars'ta belli olacaktı. Bizim ordugahın nerede bulunduğunu, orduya yetişmeme hâlâ imkan olup olmadığını öğrenmem gerekti. O sırada gökyüzünü bulutlar kapladı, gene yağmur yağmaya başladı; ama ben artık bunu umursamıyordum.

Kars'a vardık. Kentin kapısına yaklaşırken Rus tram-petesini duydum: Kalk borusu çalıyordu. Nöbetçi kimlik belgemi aldı, komutana gitti. Yağmur altında 'yarım saat bekledim. Nihayet içeri bıraktılar. Kılavuza beni doğruca hamama götürmesini söyledim. İğri ve dik yollardan gidiyorduk; kötü kaldırımlarda atlarımız kayıyordu. Görünüşü oldukça fena bir binanın önünde dur dük. Burası hamamdı. Türk, attan indi, kapıyı çalmaya başladı. Ses veren olmadı. Yağmur bardaktan boganır-casına üstüme yağıyordu. Nihayet yandaki evden gene bir Ermeni çıktı, benim Türkle konuştuktan sonra oldukça teiniz bir Rusça ile beni evine çağırıldı. Dar bir mer-divenden beni evinin ikinci katına çıkardı. Alçak kana-pelerle, eskimiş kilimlerle döşeli odada ihtiyar bir kadın, onun anası oturuyordu. Bana yaklaştı, elimi öptü. Oğlu ateşi yakmasını, bana yemek hazırlamasını söyledi. So yundum, ateşin 'karşısına oturdum. Ev sahibinin küçük kardeşi içeri girdi, on yedi yaşlarında bir oğlandı. Her iki kardeş de Tiflis'te bulunmuşlar, birkaç ay orada kalmışlardı. Ordumuzun bir gün önce kentten ayrıldığını, ordugahımızın Kars'tan 25 verst uzakta bulunduğunu söylediler. İyice ferahladım. Biraz sonra ihtiyar kadın bana koyun etiyle soğanlı bir yemek hazırladı, bu yemek bana yemek sanatının bir şaheseri geldi. Hepimiz aynı odada yattık; ben sönmeye yüz tutan ocağın karşısına yattım, ertesi gün kont Paskeviç'in ordugahına, görmek umuduyla, bu tatlı hazla uyudum. Sabahleyin kenti görmeye çıktım. Ev sahiplerimin küçüğü bana rehberlik etmeyi üzerine aldı. Erişilmez, sarp kayalıklardaki istihkâmları, kaleleri gezerken Kars'ı nasıl alabildiğimizi anlıyamıyordum. Benim Ermeni, ken~ di gözleriyle gördüğü askerî hareketi dili döndüğü kadar bana anlattı. Askerliğe hevesi olduğunu sezerek benimle orduya gelmesini önerdim. Sevinçle kabul etti. Onu at getirmeye yolladım. Bir subayla döndü.. Subay benden yazılı emir istiyordu. Yüzünün Asyai çizgilerine bakarak kâğıtlarımı karıştırıp aramaya gerek görmedim, cebimden rasgele bir kâğıt parçası çıkardım. Subay onu şöyle kurumlu kurumlu bir gözden geçirdi, hemen, emir gereğince, asaletlüye at getirilmesini emretti, kâğıdımı bana geri verdi: Kafkas menzillerinden birinde karaladığım bir şiirdi bu, bir Kalmuk kızma mektup. Yarım saat sonra Kars'tan çıkıyordum; Artemi (benim Ermeni'nin adı buydu) bir Türk aygırına binmiş, elinde esnek bir kur-tin kargısı, belinde hançeri, Türkleri ve savaşları sayıklayarak yanımda ilerliyordu.

Her yeri ekilmiş bir toprak üzerinde gidiyordum; çevrede köyler görünüyordu, ama boştular: Sakinleri kaçmışlardı. Yol mükemmeldi, bataklık yerleri doldurulmuş, döşenmişti, derecikler üzerinde taş köprüler kurulmuştu. Toprak belli olacak kadar yükselmişti; Sagarlu sıradağlarının, eski Toroslar'ın ön tepeleri meydana çıkmaya başladılar; iki saate yakın bir zaman geçmişti; rne-yilii bir sırta tırmandım, birden, Kars çayının kıyısındaki ordugahımızı gördüm, birkaç dakika sonra da Ra-yevski'nin çadırındaydım.ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Saganlu'yu geçiş. Silah alışması. Ordugâh hayatı, Yezidîler. Erzurum seraskeriyle savaşma. Havaya uçurulan sakliya.

Tam zamanında gelmişim. Aynı gün (13 haziran.) ordu ileri hareket emri aldı. Rayevski'de öğle yemeği yerken, verdikleri hareket emri üzerine konuşan genç generalleri dinledim. General Burtsov23 sola, büyük Erzurum yolundan Türk ordugahına karşı yollanıyordu; bütün öbür kıtalarsa düşmanın çevrilmesi için sağ yanı tutacaktı.

Saat beşte ordu yola çıktı. Ben Nijegorod dragon alayında, birkaç yıldır görüşmediğimiz Rayevski ile konuşarak gidiyordum. Gece bastırdı. Bütün kıtaların rno-

23 Burtsov : Pugkin'in daha liseden tanıdığıdır. Dekabristlerhi idealine 'bağlıydı1; gizli derneğin üyesiydi- 1826 da tutuklandı, altı ay hapis yattı(sonra Kafkas ordusuna gönderildi. 1829 Temmuzunda başansızb'.la sonuçlanan bir hücumda vurularak öldü.

la verdiği bir vadide durduk. Burada kont Pasvekiç'e24 tanıtılmak şerefine erdim. Kontu yerinde, açık ordugâh ateşinin karşısında kurmaylarla çevrili buldum. Neşeliydi, beni güleryüzle karşıladı. Savaş sanatının yabancısı olan ben, seferin talihinin bu anda belli olacağından şüphe etmiyordum. Burada bizim Volhovski'yi baştan ayağa toz içinde, sakalı uzamış, kaygılı ve üzgün gördüm. Bununla birlikte, eski bir arkadaş olarak benimle

konusmaya vakit buldu. Geçen yıl yaralanmış olan Mi-hail Puşçin'i de25 burada gördüm, iyi bir arkadaş, yiğit bir asker olarak çok sevilen, sayılan bir insan. Eski dost larımdan bir çok kimseler çevremi sardılar. Ne kadar değişmişlerdi! Zaman ne çabuk geçiyor!

Heu! fugaces, Posthume, Posthume, Labuntur anni..."

Rayevski'nin yanına döndüm, geceyi onun çadırında geçirdim. Gece yarısı korkunç haykırışlar beni uyandırdı: Düşmanın beklenmedik bir taarruza giriştiği düşünülebilirdi. Rayevski alarımın nedenini öğrenmek için adam yolladı: Bağlan kopan birkaç Tatar atı ordugâhta koşuyor, müslümanlar (bizim orduda hizmet eden Tatarlara böyle denirdi) onları kovalıyorlardı.

24 PaskevSç : Sonradan kont olmuş bir generaldir. 1827 yılında Yermolov'un yerine Kafkas ordusunun başına getirildi, fran ve Türkiye'ye karşı açılan seferleri o idare etti.

«Erzurum Yolculuğu» nda Puşkin'in onu yer yer iğnelediği sezilir. Onun sözünü ederken kontluğunu sık sık anmasında hissedilir 'bir alay kokusu var

25 Pusçin : Puşkin'in Sibiry'a sürülen bir lise arkadaşının kardeşidir. Ağabeyi gibi 14 aralık olaylarına katıldığı için er olarak Kafkasya'ya sürülmüştü. 1829 seferi ve Puşkin hakkında hatıralarını yazdı.

* Ne yazık! hey Posthume, Posthume, Yıllar uçup gidiyor... (Horace'dan)Şafakla birlikte ordu yola çıktı. Otları büyümüş bir ormandan dağlara ulaştık. Bir boğaza girdik. Dragonlar aralarında konuşuyorlardı: «bak hemşehri, tut kendini, peşrev ateşi yakalayiverir». Gerçekten de yer, durum, pusuya elverişliydi. Ama başka yanda general Burtsov'-un harekâtıyla oyalanmakta olan Türkler bu durumdan yararlanamadılar. Tehlikeli boğazı sağ selamet geçtik, düşman ordugâhından 10 verst uzakta bulunan Sağan-lu'un tepelerine çıktık.

Çevremizde doğa tasalıydı. Hava soğuktu, dağlar hüznü çamlarla örtülüydü. Sel çukurlarını kar kaplamıştı.

Usgue nec Armenüs in oris, Amice Valgl, stat glacies iners Menses per omnes...*

Dinlenmiş, yemeği tam bitirmiştik ki, tüfek sesleri duyuldu. Ne olduğunu öğrenmek için Rayevski bir adam yolladı. Türklerin ileri karakollara ateş açtıkları haberini getirdiler. Semiçev'le birlikte benim için yeni olan bir manzarayı görmeye gittim. Yaralı bir Kazak'a rasla-dık: Eğerin üstünde sallanarak oturuyordu, sararmıştı, kan içindeydi, iki Kazak onu tutuyordu. «Türkler çok mu?» — diye Semiçev26 sordu, «ât sürüsü kadar, komutanım» — diye içlerinden biri karşılık verdi. Boğazı geçince birden karşiki dağın yamacında hücum vaziyet? almış 200 kadar Kazak gördük, tepelerinde 500e yakın Türk vardı. Kazaklar yavaş yavaş geri çekildiler; Türkler büyük bir ataklıkla geldiler, 20 adım kala nişan aldı • lar, ateş ederek geri döndüler, dört nala sürüp gittiler,

* Ermenistan kıyıları da, Dostum Valji,

Bütün yıl buzla örtülü defil. (Horace)

26 Semiçev : Hapis cezasını çektikten sonra Kafkasya ordusun-ı sürülmüş bir dekabrist. 50

Yüksek sarıkları, güzel kaftanları, atlarının parlak koşum takımları Kazakların mavi üniformalanyla, basit koşum takımlarıyla açık bir karşılık oluşturunuyordu Bizden on beş kişi yaralanmıştı. Yarbay Basov imdat gönderilmesi için adam yolladı. Bu sırada o da ayağından yaralandı. Kazaklar bozulacaklardı. Basov gene atına bindi, kumandayı bırakmadı. Takviye yetişti. Türkler bunu farkettiler, bir Kazak'ın başsız, kesilmiş ölüsünü dağda bırakarak savuşup gittiler. Türkler kesilmiş başları istanbul'a yolluyorlar, ellerini kana bulayıp bayraklarına basıyorlar. Tüfek sesleri kesildi. Kartallar, ordunun yoldaşları dağın doruğuna çıktılar, tepeden av kollamaya başladılar. Bu sırada atlı bir general ve bir subay kalabalığı görüldü: Kont Paskeviç geldi, Türklerin ardına çekildiği dağa yollandı. Türkler derelere, çukurlara saklanmış 4000 süvari ile takviye edilmişlerdi. Çukurlarla, tepelerle bizden ayrılan Türk ordugahı dağın üstünden önümüze açıldı. Geç vakit döndük. Ordugahın içinden geçerken yaralıları gördüm.

Beşi o gece ve ertesi gün ölmüştü. Akşam aynı gün başka bir savaşmada yaralanmış olan Ostem - Saken'i görmeye gittim.

Ordugah hayatı çok hoşuma gitti. Şafak vakti bir top bizi ayağa kaldırıyordu. Çadırda uyku şaşılacak kadar esaslı oluyor. Öğle yemeğinde Asya şaşılığıyla* bir hayli İngiliz birası, Toros karlarında soğutulmuş şam-panya içtik. Toplantımızda çeşitli insanlar vardı. General Rayevski'nin çadırında müslüman alaylarının beyleri toplanmışlardı; konuşmalar tercüman aracılığıyla oluyordu. Ordumuzda Transkafkas bölgelerimizin halkaları da, yeni ele geçirilmiş toprakların sakinleri de vardı. Aralarında bulunan, doğuda şeytana taparlar diye adı çık mış Yezidilere merakla bakıyordum. 300 e yakın aile Ağrı'nın eteklerinde yaşamaktadır. Rus hükümdarının ege-

* Şaşlık: Şiş kebabı.

51menliğini onlar tanımışlardı. Kırmızı harmanili, kara kalpaklı, uzun boylu, çirkin bir adam olan şefleri bütün süvarilerin komutanı olan Rayevski'ye bazan gelir, küçülürce bir davranışla dileklerde bulunurdu. Yezididen mezhepleri hakkında gerçeği öğrenmeye çalıştım. Soruma verdiği karşılıkta: Yezidilerin şeytana taptıkları söylentisinin boş bir masal olduğunu, tek bir tanrıya inandıklarını söyledi. Onların inancına göre şeytana lanet okumak gerçekten de yakışsız, bayağı bir şeydir, çünkü o (şeytan) şimdi zavallıdır, ama zamanla bağışlanabilir, Allanın merhametine sınır konmaz. Bu açıklama beni yatıştırdı. Yezidilerin şeytana tapmadıklarına çok memnun olmuştum; sapıncıları bana artık çok daha bağışlanabilir geliyordu.

Hizmetçim benden üç gün sonra ordugaha geldi. Düşman tehlikesine rağmen esenlikle orduya katılan ağırlık koluyla birlikte gelmişti : Bütün sefer süresince sayısız ağırlıklarımızdan bir tek öküz arabası düşmanın eline geçmemişti. Ağırlığın ordu ardınca gidişin -deki düzen gerçekten şaşılacak şeydi.

17 Haziranda sabahleyin silah sesleri duyduk; iki saat sonra sekiz Türk sancağıyla dönen Karabakh alayını gördük; albay Frideriks taş yığınları arkasına yatan düşmanla savaşa tutuşmuş, onu yerinden atmış, kovalamış-ti; süvariye kumanda, eden Osman paşa zor kurtulmuştu.

18 Haziranda ordugah başka yere kalktı. 19 da top bizi uyandırır uyandırmaz ordugah harekete geldi. Generaller görevlerinin başlarına gittiler, alaylar sıra oldular; subaylar kendi takımlarının başlarına geçtiler. Ben yalnız kaldım, ne yana gideceğimi bilmiyordum, atıma yol verdim ve tanrının iradesine bıraktım. General Burtsov'a rasladım, beni sol kanada çağırdı. Sol kanat ne demek? — diye düşündüm, yoluma devam ettim. Topları yerleştiren general Muravyev'i²⁷ gördüm. Çok geçmeden Delibaşlar gözüktü, vadide dönüyor, Kazak-

52

larla birbirlerine karşılıklı ateş ediyorlardı. Bu sırada onların sık bir piyade kalabalığı boğazdan geçiyordu General Muravyev ateş emri verdi. Hartuç kalabalığının tam ortasına düştü. Türkler yana çekildiler, sırtın arkasında kayboldular. General Pas'keviç'i kurmaylarıyla çevrili gördüm. Türkler derin bir dere ile kendilerinden ay rılan ordumuzu kuşatıyorlardı. Puşçin'i kont dereyi gözden geçirmeye gönderdi. Puşçin atını dört nala kaldırdı. Türkler onu bir baskıncı sanarak yaylını ateşe tuttular. Bir gülüşme oldu. Kont bir top getirip ateş edilmesini emretti. Düşman dağa ve dereye yayıldı. Burtsov'un beni çağırdığı sol kanatta savaş kızışmıştı. Önümüzde (merkezin karşısında) bir Türk süvari kolu dörtlale geliyor" du. Kont general Rayevski'yi onlara karşı yol aldı; Ra-yevski Nijegorod alayını hücumla kaldırdı. Türkler savuştular. Bizim Tatarlar onların yaralılarını çevirip hemen soyuveriyor, alanda çırılçıplak bırakıyorlardı. General Rayevski derenin kenarında durdu. Alaydan iki süvari bölüğü ayrılarak dört nala takibe koyuldular; albay Simoniç onları geri çevirdi. Savaş dindi: Türkler gözümüzün önünde toprağı kazıp, taş taşıyarak kendi usullerince tahkimat yapmaya koyuldular. Onlara ilişilmedi. Biz atlardan indik, Allah ne verdiyse yemeye

koyulduk. Bu sırada konta birkaç esir getirildi, içlerinden biri ağır yaralıydı. Esirler sorguya çekildiler. Saat altıya doğru ordu yeniden düşman üzerine yürümek emrini aldı. Türkler siperlerin arkasında kıpırdamaya başlamışlardı. Bizi top ateşiyle karşıladılar; az sonra çekilmeye başladılar. Bizim süvari kolu ilerideydi; dereye inmeye başladık. Atların nalları altında toprak çöküyor, dağılıyordu. Atım her an devrilebilir-

27 Muravyev : Kars'ın kuşatılmasında; Ruslar tarafından ele geçirilmesinde rol oynamış bir general-

53di; o zaman karma uhlan alayı28 üstümden geçebilirdi. Tanrı korudu. Dağlara giden geniş yola çıkar çıkmaz bizim bütün süvari kolu dört nala kalktı. Türkler çekildiler, Kazaklar yola bırakılmış bir topu kamçılıyarak yanından uçup gittiler. Türkler kendilerini yolun iki yanındaki sel çukurlarına attılar; artık ateş etmiyorlardı; hiç değilse kulaklarının dibinde artık hiç bir kurşun vızıldamıyordu. Hızlı ve güçlü atlarıyla tanınmış olan bizim Tatar alayları takipte birinciydiler. Benim atım dizginlerini çiğniyor onlardan geri kalmıyordu; onu zor tutuyordum. Yolda yanlamasına uzanmış genç bir Türkün ölüsü önün • de durdu o. Ölü 18 yağlarında vardı; kızı andıran sararmış yüzü bozulmamıştı. Sarığı tozlar içinde yatıyordu; tıraşlı ensesinden kurşunla vurulmuştu. Adı adımla gidiyordum; biraz sonra Rayevski bana yetişti. Düşmanın tamamıyla bozguna uğradığı yolunda Kont Paskeviç'e kurşun kalemyle bir rapor yazdı ve yoluna devam etti. Ben uzaktan onu izliyordum; gece olmuştu. Yorgun atım geri kalıyor, her adımda ayağı sürçüyordu. Kont Paske-viç, takibin durdurulmamasını emretti; hareketi kendisi yönetiyordu. Süvari müfrezeleri bana yetiştiler. O gün önemli bir rol oynayan Kazak topçusu komutanı albay Polyakov'u gördüm. Onunla birlikte bırakılmış bir köye geldik. Gece olduğu için takibi durduran kont Paskoviç, burada kaldı.

Kontu bir yeraltı sakliyasının damında, ateşin karşısında bulduk. Esirler yanına getiriliyordu. Hemen bütün komutanlar da oradaydılar. Kazaklar onların atlarının dizginlerini tutuyorlardı. Ateş Salvator Rosa'ya29 yaraşır bir tabloyu aydınlatmakta, karanlıklarda bir ırmak çağıldamaktaydı. Bu sırada bu köyde barut stoklarının

28 Karma uhlan alayı: Bu alay dekabrist ayaklanmasına katılmış olan askerî birliklerden oluşturulmuştu.

29 Salvator - Boşa : Ünlü bir italyan ressamı (1675-1757).

saklandığı, bir patlama tehlikesi olduğu konta haber verildi. Kont bütün maiyetiyle birlikte sakliyayı bırakıp çıktı. Biz geceyi geçirdiğimiz yerden 30 verst uzaktaki ordugaha yollandık. Süvari müfrezeleri yolları tutmuşlardı. Tam yerimize varmıştık ki, gökyüzü birdenbire şimşek çakmış gibi aydınlandı, boğuk bir patlama duyduk. Çeyrek saat önce bıraktığımız sakliya havaya uçmuştu: içinde barut stokları vardı. Savurulan taşlar birkaç Kazağı ezmişlerdi. İşte o anda bütün görebildiklerim bunlar. 30.000 kişilik bir kuvvetle Hakkı Paşaya katılmaya giden Erzurum seraskerinin bu savaşmada bozguna uğradığını akşam öğrendim. Serasker Erzurum'a kaçmıştı; Sagan-lu'ya çekilen kuvvetleri dağılmıştı, topçu ele geçirilmişti; Hakkı paşa elimizde yalnız kalmıştı. Kont Paskoviç toparlanmasına meydan vermedi.

55DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Hakkı paşa ile savaşma. Bir Tatar beyinin ölümü. Hünsa. Esir paşa. Araş. Çoban kop. rüsü. Hasankale. Ilica. Erzurum'a yürüyüş. Görüşmeler. Erzurum'un alınması. Türk esirleri. Derviş. Ertesi gün saat beşte ordugah uyandı, yola çıkma emri aldı. Çadırdan çıktım, herkesten önce kalkmış olan " Paskeviç'le karşılaştım. Beni gördü.

— Etes-vous fatigue de la journee d'hierf

— Mais un,pevf Mr. le comle.

— J'en suis fâche pour vous, car nous allons faire encore üne marche pour joindre le Pacha, et puis ilfaut poursuivre l'ennemi encore üne trentaine ide versts*.

Yola çıktık, saat sekize doğru bir tepeye geldik, Hakkı paşanın ordugahı buradan avucumuzun içi gibi gö-

— Dün yoruldunuz mu?

— Biraz B. Kont

—> Sizin için üzüldüm, çünkü paşaya ulaşmak için bir yürüyüş daha yapacağız; sonra da düşmanı 30 verst daha kovalamak gerekecek rünüyordu. Türkler bütün bataryalarıyla zararsız bir ateş açtılar. Bu sırada ordugahlarında büyük bir hareket görünüyordu. Yorgunluk ve sabahın sıcağı bir çoğumuzu attan inmeye, yeşil otların üstüne oturmaya zorluyordu. Dizginleri yanımda bir yere doladım, yola devam emrini bekleyerek hafifçe kestirmeye başladım. Bir çeyrek saat sonra beni uyandırdılar. Herkes hareket halin-: deydi. Bir yandan kollar Türk ordugahına doğru ilerliyor, öbür yandan süvari düşmanı takibe hazırlanıyordu. Ben Nijegorod alayı ile gidecektim, ama atım topallıyordu. Kaldım. Bir uhlan alayı yanımdan hızla geçip gitti. Sonra Volhovski üç topla gelip geçti. Ormanlık bir dağda tek başıma kaldım. Bir dragonla karşılaştım, ormanın düşman askerleriyle dolu olduğunu söyledi. Geri döndüm. Bir piyade alayı ile gelen general Muravyev'e rasladım. Ormanı taramak için bir bölük yolladı. Dereye yaklaşırken görülmemiş bir manzara ile 'karşılaştım. Bizim Tatar beylerinden biri bir ağacın altında ağır yaralı olarak yatıyordu. Gözdesi yanında hüngür hüngür ağlıyordu. Bir molla diz çökmüş dua okuyordu. Can çekişen bey çok sa kindi, kımıldamadan dostuna bakıyordu. Derede 500 kadar esir toplanmıştı. Birkaç yaralı Türk, besbelli, beni hekim sanarak işaretlerle yanlarına çağırıyor, yardım istiyorlardı. Bir Türk kanlı bir bezle yarasını tıkayara'k olmandan çıktı. Askerler, ihtimal insanseverce bir duygunun etkisi altında, biran önce işini bitirmek niyetiyle ona yaklaştılar. Ama bu beni insan ettirdi; zavallı Türk'ü korudum, çok kan kaybetmiş, bitkin bir hale gelmişti, güçlükle onu arkadaşlarının bulunduğu kalabalık küme ye götürdüm. Onların yanında albay Anrep30 vardı. Türklerin ordugahında veba meydana çıkarıldığı söylentilerine rağmen, Anrep onlarla, onların çubuklarından dostça tütün içiyordu. Esirler oturmuşlar, birbirleriyle rahat rahat

30 Anrep : 1829 savaşında karma uhlan alayına kumanda ediyordu-konuşuyorlardı. Hemen hepsi gençti. Dinlendikten sonra yola koyulduk. Yol boyunca her yerde ölüler yatıyordu. Nijegorod alayını 15 verst ileride bir ırmağın kıyısında kayalar arasında mola vermiş buldum. Kovalama birkaç saat daha sürdü. Akşama doğru sık bir ormanla çevrili bir vadiye geldik, iki günde atla seksen verstten çok yol gittikten sonra nihayet doyasıya uyudum.

Ertesi gün düşmanı kovalayan birlikte ordugaha dönmek emrini aldılar. Burada esirler arasında bir hün-sa bulunduğunu öğrendik. Ricam üzerine Rayevski onun getirilmesini emretti. Yüzü, ihtiyar, kalkık burunlu bir Fin kadını andıran uzun boylu, oldukça şişman bir erkekle karşılaştım. Hekimin yanında muayene ettik. Erat vir, mammosus, ut femina habebat testuculos non evolu-tus, penem que yarvum et puerilem. Quaerebamus, sit ne exectusf — Deus, respondit,, castravit me. İpokritçe bilinen bu hastalık, gezmenlerin söylediklerine göre, göçebe Tatarlar'la Türkler'de sık sık raslanır. Hoss bu hünsa-ların Türkçe adıdır31.

Bizim ordu bir gün önce ele geçirilen Türk orduga-hındaydı. Kont Paskeviç'in çadırı Kazakların esir ettiği Hakkı paşanın yeşil çadırının yakınında bulunuyordu. Ona gittim, kendisini bizim subaylarla kuşatılmış buldum. Bağdaş kurmuş, çubuk içiyordu. Kırk yaşlarında vardı. Yüzünde ağırbaşlılık ve derin bir sakinlik ifadesi okunuyordu. Teslim olunca kendisine bir fincan kahve verilmesini, sorulardan kurtarılmasını rica etmişti.

Vadide bulunuyorduk. Saganlu'nun karlı, ormanlı dağları şimdi arkamızdaydı. Hiç bir düşmana artık ras-lamıyorduk. Köyler boştu. Yakın dolaylar hüznüydü.

31 Hoss : sözcüğü Puşkin kont Potolski'nin bir yapıtından almış tır. Türkçe'de böyle bir sözcük bilmiyoruz. Pototski hünsa'yı hoss bellemiş olabilir.

58

Kayalıklı kıyılarında hızla akan Araş'ı gördük. Hasan-kaleden 15 verst uzakta eşit olmayan yedi tonoz üzerine çok güzel ve cesurca kurulmuş bir köprü vardı. Rivayete göre onu dağın tepesinde dünyadan el çekmiş olarak ölen zenginleşmiş bir çoban kurmuş, onun bu ıssız yerdeki iki çam ağacının gölgelediği mezarı bugüne kadar gösterilir. Yakın 'köy ve kasaba

halkları akın akın onu ziyarete gelir. Köprüye Çoban köprüsü diyorlar. Tebriz yolu onun üstünden geçer.

Köprünün birkaç adım ötesindeki bir kervansarayın karanlık yıkıntılarını görmeye gittim, içinde hasta bir eşekten başka kimse yoktu, ihtimal onu da kaçan köylüler bırakmışlardı. 24 Haziranda sabahleyin, bir gün önce prens Beko-viç'in ele geçirdiği eski zamanlardan kalma Hasankale'-ye gittik. Gecelediğimiz yerden 15 verst uzaktaydı. Uzun geçitler beni yormuştu. Dinleneceğimizi umuyordum; ama öyle olmadı.

Süvari kolu yola çıkmadan önce ordugaha Ermeniler gelerek üç gün önce hayvanlarım sürüp götürülen Türklere karşı korunmalarım istediler. Onların ne istediklerini iyice anlamayan albay Anrep dağlarda bir Türk müfrezesi bulunduğunu sandı, Rayevski'ye haber vermek, dağlarda 3000 Türk olduğunu bildirmek için uhlan alayının bir süvari bölüğüyle ayrılıp o yana gitti. Tehlike anında onu takviye etmek üzere Rayevski arkalarından takibe koyuldu. Kendimi Nijegorod alayına bağlı sayıyordum, ermenilerin kurtarılması işinde büyük bir üzüntü ile atımı ileri sürdüm. Yirmi verst gittikten sonra bir köye geldik, yalın kılıçlarla acele acele tavukları kovalayan geride kalmış birkaç uhlan gördük. Burada köylülerden biri, söz konusunun üç gün önce Türklerin kovaladığı 3000 kurt olduğunu, iki günde- onlara kolaylıkla yetişilebileceğini Rayevski'ye anlattı. Rayevskitavuk kovalanmasına son verilmesini uhlanlara emretti, albay Anrep'e geri dönmesi emrini yolladı. Geri döndük, dağlardan inerek Hasankale yakınlarına geldik. Ama bu biçimde birkaç Ermeni tavuğunun canını kurtarmak için 40 verst yol gittik, ki bana hiç te eğlenceli gelmedi bu.

Hasankale Erzurum'un anahtarı sayılıyor. Kent, başı bir kale ile taçlı kayalığın eteğinde kurulu, içinde yüz kadar Ermeni ailesi var. Bizim ordugah kalenin önüne açılan geniş bir ovada, içinde demirli - kükürtlü ılıca bulunan yuvarlak taş bir binaya gittim.

Üç sajen" kutrunda yuvarlak bir havuz. İki kez onu yüzerek geçtim, birdenbire bir baş dönmesi, iç bulantısı hissettim, havuzun taş kenarına zor ulaştım. Bu sular doğuda meşhurdur, ama doğrudürüst hekim bulunmadığı için halk bunlardan ezbere yararlanıyor, gereği gibi yararlanamıyor.

Hasankale'nin dibinden Muruk ırmağı geçiyor. Irmağın kıyıları madensuyu kaynaklarıyla dolu; kayalar altından fışkırıp ırmağa dökülüyorlar, içimleri Kafkas Narzan'ı kadar hoş değil; bakır kokuyorlar.

25 Haziranda hükümdar - imparatorun isim gününde kale duvarlarının altındaki ordugahımızda alaylar dua dinlediler. Kont Paskeviç'in verdiği öğle yemeğinde hükümdarın sağlığına içilirken kont Erzurum üzerine yürüneceğini bildirdi. Akşam saat beşte ordu yola çıktı.

26 Haziranda Erzurum'un beş verst uzağındaki bir dağda bulunuyorduk. Bu dağa Akdağ deniyor; kireçli bir dağ. Beyaz, ince bir toz gözlerimizi yakıyordu; dağların hüznü görünüşü insana tasa veriyordu. Erzurum'un yakınlığı, yürüyüşün sona ereceği inancı bizi teselli ediyordu.

* Sajen : 2,134 metre.

Akşam, kont Paskeviç yeri gözden geçirmeye çıktı, istinat karakollarımızın önünde bütün gün dolanıp duran akıncı Türk atlıları ona ateş etmeye başladılar. Kont Paskeviç, general Muravyev'le konuşmasını kesmeksizin birkaç kez kamçısıyla onları tehdit etti. Açtıkları tüfek ateşine karşılık verilmedi.

Bu anda, Erzurum'da büyük bir karışıklık hüküm sürüyordu. Yenilgiden sonra kentte kaçan serasker Rusların tamamıyla bozguna uğratıldıkları söylentisini yaymıştı. Onun arkasından da özgür bırakılan esirler kont Paskeviç'in beyannamesini halka ulaştırdılar. Kaçaklar seraskerin yalanını açığa vurdular. Rusların hızla yaklaştıkları çabucak duyuldu. Halk teslim olmaktan söz etmeye başladı. Serasker ve ordu savunmayı düşünüyordu, isyan çıktı. Birkaç Frenk öfkelenen ayaktakımı tarafından öldürüldü.

ordugahımıza (ayın 26 sı sabahı) halktan ve seraskerden delegeler geldi. Bütün gün görüşmelerle geçti; akşamın saat beşinde delegeler, onlarla birlikte de Asya dillerini, adetlerini iyi bilen general kont Bekoviç Erzurum'a yollandılar.

Ertesi gün sabahleyin ordumuz ilerlemeye başladı. Erzurum'un doğu tarafından, Top - Dağ'ın tepesinde bir Türk bataryası vardı. Alaylar Türkler'in top ateşine trampetlerle, bando - muzika ile karşılık vererek ona doğru yürüdüler. Türkler çekildiler. Top - dağ ele geçirildi, Şair Yüzefeviç'le oraya gittim. Bırakılan bataryada kont Paskeviç'i maiyetiyle bulduk. Dağın tepesinden derede Erzurum iç kaleleri, minareleri, birbirine bitişik yeşil damlarıyla gözlerimizin önüne seriliverdi. Kont atlıydı. Karşısında, yerde kentin anahtarlarıyla gelen Türk delegeleri oturuyordu. Ama, Erzurum'da kaynaşma belli oluyordu. Birdenbire kent tabyalarında bir ateş parladı, bir duman belirdi, güller Top - dağa yağmaya baş-61ladı. Birkaçı kont Paskeviç'in Kont bana dönerek :

başının üstünden geçti.

— Voyez leş Turcs, — dedi, — on ne peut jamais se fier â euse*

O anda, görüşmeler için bir gün önce Erzurum'a giden kont Bekovic dörtlü Top - dağ'a geldi. Seraskerin ve halkın teslim olmaya çoktan razı olduklarını, ama, Topçu paşanın elebaşılık ettiği birkaç Arnavut'un kent bataryalarını ele geçirdiklerini, isyan ettiklerini bildirdi. Generaller atlarını sürüp konta yaklaştılar, Türk bataryalarının susturulmasına izin vermesini rica ettiler. Kendi toplarının ateşi altında oturan Erzurum ilerigelen-[eri bu ricayı tekrarladılar. Kont bir süre bekledi; nihayet, .«artık fazla geldiler» diyerek emir verdi. Hemen toplar getirildi, ateşe başlandı. Düşmanın top ateşi ya: vaş yavaş dindi. Alaylarımız Erzurum'a yollandı; 27 haziranda, Poltava savaşının yıldönümünde akşamın saat; altısında Rus bayrağı Erzurum kalesinde dalgalanıyordu.

Rayevski kente yollandı, ben de onunla gittim; şaşılacak bir manzara gösteren kente girdik. Türkler düz damlardan asık yüzlerle bize bakıyorlardı. Ermeniler dar sokaklarda toplanmışlar, gürültü ediyorlardı. Ermeni çocukları atlarımızın önünde haç çıkararak, koşarak ba-ğırıyorlardı: Hristiyan! Hristiyan!.. Kaleye geldik, topçumuz içeri girdi; ordugahtan izinsiz kimsenin ayrılma-ması yolundaki kesin emre rağmen, burada, kenti atla dolaşan benim Artemi ile karşılaşınca hayret içinde kaldım.

Kentin sokakları dar ve eğri. Yapılar oldukça yüksek. Yollar kalabalık. Dükkanlar kapalı.

Kentte iki saat kadar dolaştıktan sonra ordugaha döndüm; Esir düşen

Görüyor musunuz Türkleri, hiç güvenilmez onlara

62

seraskerle üç paşa orada bulunuyordu. Paşalardan biri, çok hareketli, zayıf bir ihtiyar, bizim generallerle heyecanlı heyecanlı konuşuyordu. Beni fraklı görünce kim olduğumu sordu.

Puşçin beni şair diye tanıttı. Paşa ellerini göğsüne koyarak beni selamladı, tercüman aracılığıyla şunları söyledi: Bir şairle karşılaşmakta hayır var. Şair dervişin kardeşidir. Onun ne vatanı var, ne dünya nimetlerinde gözü. Oysa ki biz zavallılar şan ve şöhreti, iktidarı hazineleri düşünürken o yeryüzünün hakimleriyle bir sırada durur, önünde eğilirler.

Paşanın bu Doğulu gönülökşarlığı hepimizin hoşuna gitti. Ben seraskeri görmeye gittim. Çadırına girerken onun gözde içoğlanıyla, zengin bir Arnavut elbisesi giymiş on dört yaşlarında kara gözlü bir gençle karşılaştım. Serasker dış görünüşü çok basit, saç sakalı ağarmış bir ihtiyardı. Derin bir umutsuzluk içinde oturuyordu. Yanında bizim subaylardan bir grup vardı. Çadırından çıkarken başına koyun derisinden bir kalpak geçirmiş, elinde bir asa, omuzlarında bir tülüm (oultre) bulunan yarı çıplak genç bir adam gördüm. Avaz avaz bağırıyordu. Bunun yenenleri tebrike gelen benim kardeşim, bir derviş olduğunu söylediler.

Ordan zorla uzaklaştırıldı.

63BEŞİNCİ BÖLÜM

Erzurum. Asya ihtişamı. İklim. Taşlama. Seraskerin sarayı. Türk paşasının haremi. Veba.

Burtsov'ım ölümü, Erzurum'dan çıkış. Dönüş yolu. Rus dergisi.

Erzurum (yanlış olarak Arzerum, Erzurum, Erzurum denen bu kent) 415 yılına doğru, İkinci Feodosya zamanında kuruldu, Feodosiyepol diye adlandırıldı. Hiç bir tarihi hatıra onun adına bağlanmamaktadır. Onun hakkında bildiğim yalnız, Hacı Baba'nın söylediğine göre burada bir hakarete tarziye olarak İran elçisine insan kulağı yerine dana kulağı sunulmuş olmasıdır³². Erzurum, Asya Türkiye'si'nin -başkenti sayılmaktadır. Nüfusu 100.000 hesap ediliyor, ama sanırım bu çok kabartılmış bir sayı. Evler taş, damlar çimle örtülü, yüksekten bakılınca kente çok acayip bir manzara veriyor bu.

Avrupa ile Doğu arasındaki başlıca kara ticareti Erzurum yoluyla yapılır. Ama kentte az mal satılıyor;

32 İran elçisine dana kulağı sunulması olayını Puşkin Morier'in «The adventures of Haji Baba of İspahan» adlı romanından hatırlamıştır.

burada bu malları ortaya çıkarmıyorlar; kentte çuvalarla raven olduğu halde bir kaşık raven bulunamaması yüzünden bir hastanın Erzurum'da ölebileceğini yazan Tournefort³³ da bunu görmüştü.

Asya ihtişamı: Bu deyimden daha anlamsız bir söz bilmiyorum, ihtimal ki bu deyim, yoksul şövalyelerin kendi şatolarının çıplak duvarlarını, meşe sandalyeleri bırakıp ilk kez kırmızı kanapeleri, renk renk halıları kabzaları renkli taşlarla süslü hançerleri gördükleri zaman doğmuştur. Şimdi Asya yoksulluğunun, Asya kabalığının, vs., sözü edilebilir, ama ihtişam, şüphe yok ki Avrupalıdır. Pskov kentinin rasgele bir kaza kasa basında küçük bir dükkanda bulabileceğiniz bir şeyi ne kadar para verirsiniz verin, Erzurum'da satın alamazsınız.

Erzurum'un iklimi serttir. Kent, deniz yüzeyinden 2.100 metre yüksekteki bir dereye kurulmuştur. Onu çevreleyen dağlar yılın büyük bir bölümü karla örtülüdür.. Toprak ormansız ama verimli. Pek çok kaynaklar onu sulamakta; her yandan su kemerleriyle örülü. Erzurum suyu ile ün salmıştır. Fırat, kentin üç verst ötesinden akar. Çeşmeler her yerde bol. Hepsinde zincirle bağlı madeni taşlar var; iyi yürekli müslümanlar içip dua ederler. Kereste Saganlu'dan getiriliyor.

Erzurum'un silah deposunda bir çok eski silahlar, ihtimal daha Godefroy³⁴ zamanında paslanmış çelik bağlık, cebder, kılıçlar bulduk.

Camiler alçak ve karanlık. Kentin dışında bir mezarlık var. Anıtlar, .genel olarak, sarıklı mezar taşlarından ibaret, iki veya üç paşanın türbesi üstün bir işçilikle

32 Tournof ört: Ünlü Fransız gezmen ve .botanikçisi (1656-1708). 34 Godefroy : Birinci Haçlı seferinde Haçlı orduları başbuğu (1060-1100).öbürlerinden ayrılıyor, ama onlarda da bir incelik yok: Hiç zevk yok. bir anlam yok.-.. Bir gezmen bütün Asya kentleri içinde yalnız Erzurum'da bir saat kulesi gördüğünü, onun da saatinin işlemediğini yazar.

Sultanın giriştiği yenilik hareketi daha Erzurum'a girmedi. Asker halâ o pitoreks doğulu kıyafetini taşımakta. Erzurum'la İstanbul arasında, tıpkı Kazanla Moskova arasında olduğu gibi, rekabet var. İşte yeniçeri Emiri-oğlu'nun söylediği taşlamanın başlangıcı :

Göklere çıkarıyor gâvurlar bugün İstanbulu. Demir bir ökçeyle yarın, Ezerler de uyuyan bir yılan gibi, Çekip giderler, öylece bırakarak. Felâket karşısında İstanbul uykuda.

İstanbul ayrıldı yolundan peygamberin;

Gerçeğim eski doğunun

Kararttı orada hileci batı.

Kötü şevklere İstanbul

Sattı dini de kılıcı da.

İstanbul unuttu terini savaşın.

Şarap içiyor ibadet saatinde.

Söndü iman ateşi orada. Evli kadınlar mezarlıklarda dolaşıyor. Sokak başlarına yollanıyor kocakarılar, Hareme alıyor onlar erkekleri, Elde edilmiş haremağası uykuda.

Bizim dağlık Erzurum değil öyle ama, Yolları çok Erzurumumuz bizim, Uyumuyoruz yüzkarası şatafatın içinde biz, Daldırmıyoruz o ele avuca sığmaz şarap çanağını Şarabına sefahatin, ateşin, uğultunun.

66

Oruç tutuyoruz: kutsal suyun oluğunda
Gideriyoruz. susuzluğumuzu kana kana;
Korkusuz, atak, dalga dalga
Savaşa atılıyor yiğitlerimiz,
Girilmez haremlerimize.

Haremağaları uyanık, elde edilmezler,
Oturuyor evlerde usluca kanlarımız³³.

Ben seraskerin sarayında, haremın bulunduğú odalarda kalıyordum. Sayısız giriş yerlerinden girip çıkarak, odadan odaya, damdan dama, merdivenden merdivene geçerek bütün gün dolaşıp duruyordum. Saray ta lana uğramışa benziyordu; serasker kaçmayı önceden tasarlamış, ne kaçırabilmişse kaçırmıştı. Kanapeler sökülmiş, halılar kaldırılmıştı. Kentte dolaşırken Türkler beni yanlarına çağırıyor, dillerini çıkarıp gösteriyorlardı. (Bütün Frenkleri onlar hekim sanıyorlardı). Usandırdı beni bu: nerdeyse ben de onlara aynı şekilde karşılık verecektim. Akşamları akıllı, sevimli Suhorukov'la³⁶ geçiriyordum; işlerimizin benzerliği bizi birbirimize yaklaştırmıştı. O bana kendi ebedî tasarılarından, bir zamanlar o kadar aşkla, başarı ile başlamış olduğı tarih araştırmalarından söz ederdi, isteklerinin, dileklerinin azlığı gerçekten de dokunaklı. Yerine getiriñmezlerse yazık.

Seraskerin sarayı sürekli bir canlılık manzarası gösteriyordu: Asık yüzlü paşanın karıları, sayısız içoğlanlar; arasında sessizce tütün içtiğı yerde, onu yenen, generallerinin zaferleri üstüne raporlar alıyor, paşalıklar dağıtıyor, yeni romanlar üstüne konuşuyordu. Muş paşası 35 Göklere çıkarıyorlar gâvurlar bugün İstanbulu diye başlayan taşlamayı Puşkin kendisi yazdı; yeniçeri Eminoglu uydurma bir addır.

36 Suhorukov : 14: Aralık ayaklanmasıyla ilgili olduğı için muhafız kıtasından çıkarılarak önce Don'a, sonra Kafkasya'ya sürülen bir tarih yazarı.yeğenine yanında bir iş vermesi için kont Paskeviç'e gei-mişti. Bu kurumlu Türk, sarayda dolaşırken odaların birinde durdu, heyecanla birkaç söz söyledi, sonra düşünceye daldı: Babasının başı, seraskerin emriyle, bu odada kesilmişti, işte gerçek doğu izlenimleri! Şanlı Beybulat, bu Kafkasya fırtınası son savaşmalar sırasında ayaklanan iki Çerkeş köyünün ağasıyla Erzurum'a gelmişti, Kont Paskeviç'fe öğle yemeğı yiyorlardı. Bey - bulat 35 yaşlarında, alçak boylu, geniş omuzlu bir erkekti. Rusça bilmiyor, yahut bilmez görünüyordu. Erzurum'a gelişi beni çok sevindirdi: Dağları, Kabarda'yı tehlikesizce aşmakta benim için artık o bir inancaydı.

Erzurum dolaylarında esir edilerek seraskerle birlikte Tiflis'e gönderilen Osman paşa, Erzurum'da bıraktığı haremının güvenlik altına alınması için kont Paske viç'e ricada bulunmuştu. İlk günlerde bu unutulmuştu. Bir gün öğle yemeğindeydik, 10.000 kişilik bir ordunun işgal ettiğı, halkından hiç birinin bir tek erin kötü bir davranışından tek bir şikayette bulunmadığı bu müs-lüman kentindeki güvenlik söz edilirken kont Pas-keviç Osman paşanın haremını hatırladı. B. Abramo-viç'e³⁷ paşanın evine gitmesini, memnun olup olmadıklarını, bir kötülük görüp görmediklerini, karılarından sormasını emretti. Ben de B. Abramoviç'le birlikte gitmek için izin rica ettim. Yola çıktık. B. Abramooviç macerası meraklı bir Rus subayını tercüman olarak yanına aldı. 18 yaşında iranlılara esir düşmüş. Onu hadım etmişler, şahın oğullarından birinin haremında 20 yıldan çok haremağalığı yapmış. Uğradığı talihsizliği, İran'da-

37 Abramoviç : Napolyon'un Rusya seferinde Fransız ordusunda hizmet etmiş, bir süre Fransa'da yaşamış, sonra Rus ordusuna katılmıştır. Paskevig'in gözdelelerinden, ordu içinde Puşkin'i göz. altında tutan, durumunu, davranışlarını düzenli olarak jurnal edenlerden biridir.

68

ki yaşayışını dokunaklı bir saflıkla anlattı. Anlattıkları; fizyolojik bakımdan değerliydi. Osman paşanın evine geldik; bizi çok iyi. hatta zevkle döşenmiş açık bir odaya aldılar. Renkli pencerelerde Kur'andan alınmış yazılar vardı. Bunlardan biri bana müslüman haremi için çok derin anlama geldi: Bağlamak ve çözmek sana yakışır. Gümüş zarflı fincanlarla kahve getirdiler bize. Ak ve hürmetlice sakallı bir ihtiyar, Osman paşanın babası kadınlar adına kont Paskeviç'e teşekkür etmeye geldi, ama Abramoviç Osman paşanın eşlerine gönderildiğini, kocaları yokken hepsinir. memnun edildiklerine kendilerinin onu inandırmalar; için onları görmek istediğini kesin olarak bildirdi. İran esiri tercümesini bitirir bitirmeş ihtiyar dilini öfkeyle şapırdattı, isteğimize asla razı olamayacağını, paşa dönüşünde eşlerini yabancı erkeklerin gördüğünü öğrenirse kendisinin ve bütün harem hizmetçilerinin başlarını vurduracağını söyledi. Aralarında haremağası bulunmayan hizmetçiler ihtiyarın sözlerini onayladılar. Ama B. Abramoviç ayak diriyordu :

— Siz paşanızdan korkuyorsunuz, — dedi, — ben de kendi seraskerimden korkarım, emrini dinlememeye cüret edemem.

Yapılacak bir şey yoktu. Bizi iki cılız fıskiye'nin fış-kırdığı bir bahçeden geçirdiler. Küçük bir taş binaya yaklaştık, ihtiyar bizimle kapı arasında durdu, sürgüyü elinden bırakmaksızın kapıyı dikkatle açtı; başından sarı pabuçlarına kadar beyaz bir çarşafla örtülü bir kadın gördük. Tercümanımız soruyu ona tekrarladı: Yetmişlik bir kocakarı mırıltısı duyduk; B. Abramoviç onun sözünü 'kesti: «Paşanın anası bu, — dedi. — Bizi eşlerine gönderdiler, birini getiriniz». Gâvurların bu anlayışına şaşıtı herkes; ihtiyar kadın gitti, bir dakika sonra onun gibi baştan ayağa örtülü bir kadınla döndü. Örtünün içinden hoş bir kadın sesi yükseldi. Kocasız kalmış za-

69vallı kadınlara gösterdiği ilgiden ötürü konta teşekkür etti; Ruslar'ın davranışlarını övdü. B. Abramov onunla konuşmayı uzatmanın yolunu bilirdi. Bu sırada çevreme bakınırk'en birdenbire kapının ta üstünde yuvarlak bir pencerecik, bu yuvarlak pencereciğin içinde meraklı bakışlar, 5 veya 6 kara gözlü baş gördüm. Bu keşfimi B. Abramoviç'e söyleyecektim, ama başlar, gözler sesimi çıkarmamamı anlatır yollu işaretler yapmaya, parmaklar tehdit etmeye başladılar. Boyun eğdim, buluntumu paylaşmadım. Hepsinin yüzleri hoştu, ama içlerinde bir tek güzel yoktu. Kapının yanında. B. Abramoviç'le konuşan ihtimal ki haremin gülü, melikesi, bir gönül hazinesiydi, hiç değilse bir aşk çiçeği idi, ben böyle düşündüm. Nihayet B. Abramoviç sorularına son verdi. Kapı kapandı. Penceredeki yüzler kayboldu. Bahçeye, eve bak tık, elçiliğimizden çok memnun bir halde döndük. Haremi böyle gördüm: Çok az Avrupalıya nasip olmuştur bu. İşte size bir doğu romanı konusu.

Savaş bitmiş görünüyordu. Dönmeye hazırlanıyordum. 14 Temmuzda halk hamamına gittim, hayatımdan memnun değildim. Havlunun pisliğine, hamam hademe sinin kötü oluşuna falan lanet okudum. Erzurum'un hamamını Tiflisinkiyle kıyaslamak ne mümkün!

Saraya dönerken nöbette duran Konovnitsin'den'5 öğrendim: Erzurum'da veba bulunmuş. O anda karantinanın korkunçluğu gözümün önüne geldi, o günden orduyu bırakıp gitmeye karar verdim. Veba salgın düşüncesi, alışılmış olmadığı için, çok kötü bir şey. Bu izlenimi silmek isteğiyle çarşıya gezmeye çıktım. Bir silah ustasının dükkanı önünde durup bir hançere bakıyordum ki,

38 Konovnitsin : Dekabristlerdendir. Asilzadelikten yoksun edilmiş, rütbesi alınmış, hapis cezasını çektikten sonra er olarak orduya sevkediimifti.

birdenbire omuzuma biri vurdu. Dönüp baktım: Arkamda korkunç bir dilenci vardı. Bir ölü gibi sapsarıydı; kızarmış, iltihaplı gözlerinden yaş akıyordu. Veba düşüncesi gene içime düştü. Anlatılmaz bir tiksinti duygusuyla dilenciği ittim, gezintiden hiç memnun kalmayarak eve döndüm.

Ama merak ağır bastı; ertesi gün hekimle birlikte vebalıların bulunduğu ordugaha gittim. Attan inmedim, rüzgarda durmak ihtiyat tedbirini aldım. Çadırdan bir hasta çıkarıp bize

getirdiler; yüzü çok solgundu, bir sarhoş gibi sallanıyordu. Başka bir hasta kendinden geçmiş bir halde yatıyordu. Vebalıyı muayene edip zavallıya çabuk iyi olacağı umudunu verirken, kollarına girerek onu getiren, soyan, vücudunu, veba sanki bir nezleymiş gibi, elleyen iki Türke dikkat ettim, itiraf edeyim, bu aldırmaçlık karşısında kendi Avrupalı korkaklığımdan utandım, hemen kente döndüm.

19 Temmuz'da kont Paskeviç'le vedalaşmaya gitmiştim, onu çok kederli buldum. General Burtsov'un Bayburt dolaylarında vurulduğu yolunda acı bir haber gelmişti. Cesur Burtsov'a yazık olmuştu; ama bu olay yabancı topraklara derinlemesine girmiş, ilk başarısızlık söylentisinde ayaklanmaya hazır kinli bir halkla sarılmış az sayıdaki bütün kuvvetlerimiz için de çok felaketli olabilirdi. Böylece, savaş yeniden başlamıştı. Kont, bana bundan sonraki olayları görmemi önerdi. Ama ben Rusya'ya çabuk dönmek istiyordum... Kont hatıra olarak bana bir Türk kılıcı armağan etti. Onu fetholunmuş Ermenistan çöllerinde şanlı bir kahraman ardınca yaptığım yolculuğun hatırası olarak saklıyorum.

Geldiğim yollardan Tiflis'e geri döndüm. Daha yakında 15.000 kişilik bir ordunun şenlendirdiği bu yerler ıssız, sessiz ve hüznüydü. Saganlu'yu aştım, bizim ordugahın bulunduğu yeri zor öğrendim. Gümrü'de üç gün karantina bekledim. Bezobdal'ı gene gördüm, sıcağın

71yanan Gürcistan'a ulaşmak için soğuk Ermenistan'ın yüksek yaylasından ayrıldım. Tiflis'e 1 ağustosta geldim. Burada sevimli, neşeli bir topluluk içinde birkaç gün kaldım. Birkaç geceyi bahçelerde müzik ve Gürcü şarkı-ları dinleyerek geçirdim. Sonra yoluma devam ettim. Dağları aşmada benim için önemli olay Kobi yakınlarında gece fırtınaya tutuluşumdur. Sabahleyin Kazbek' in yanından geçtim, şaşılacak bir manzara gördüm. Ak, yırtık pırtık bulutlar dağın tepesinden aşıyor, güneşin ışınlarıyla aydınlanmış bir tek manastır bulutlarla sürüklenen boşlukta yüzer gibi görünüyordu. Azgın Balka da bana bütün büyüklüğüyle göründü: Yağmur sularıyla dolup taşan Sel çukuru, yine orada korkunç korkunç uğul-dayan Terek'i azgınlıkta geride bırakıyordu. Kıyıları al-lak bullak olmuştu; kocaman 'kayalar yerlerinden oynamış, akıntıyı kesiyorlardı. Kalabalık bir Osetin grubu yol yapmaktaydı. Sağselim geçtim. Nihayet dar bir boğazdan Büyük Kabarda'nın geniş ovalarına çıktım. Trans-kafkasyada Dorohovla3* Puşçin'i buldum. İkisi de bu son savaşlarda aldıkları yaraların tedavisi için sulara gidiyorlardı. Puşçin'in masasının üstünde Rusça dergiler buldum, ilk gözüme ilişen yazı benim bir yapıtım üzerine yazılmış bir eleştirme yazısı oldu. Onu yüksek sesle okumaya başladım. Puşçin beni durdurup daha çok mimikler yaparak okumamı istedi. Eleştirme bizim eleştiricilerin her zamanki fantezileriyle bezenmişti: Bir diya-kos yamağı ile bir prosvirniya* ve bu küçük komedinin Sağduyusu sayılan bir düzeltmen arasındaki bir konuş maydı bu. Puşçin'in isteği bana o kadar eğlenceli geldi ki, derginin yazısını okumanın verdiği üzüntü tamamıyla yok oldu. İçten gelen kahkahalarla güldük.

Aziz vatanda ilk karşılanmam böyle oldu. (1835)

*: Prosvirniya : Perhiz yemeği pişiren kadın (ortodokslarda) 39 Dorohov : Babası 1812 de Napolyon ordularına karşı girişilen çete savaşlarında ün salmıştı. Sık sık düello yapmak yüzünden 'birkag kez rütbesi alınıp er olarak kıtaya sevk edildi' Tolstoy'un «Savaş ve Barış» ındaki Dolohov'un prototipidir.

YEZİDÎ TARİKATI ÜSTÜNE BİR NOT

TİFLİS ERZURUM YOLUYEZİDÎ TARİKATI ÜSTÜNE BİR NOT

Peygamberlerinin ölümünden sonra müslümanlar arasında Mezopotamya'da ortaya çıkan bir çok mezhep ler arasında, bütün öbür mezheplerce Yezidî kadar nefret edileni yoktur. Yezidîler tarikatlarının kurucusu, Ali ailesinin amansız düşmanı Şeyh Yezid'in adını almışlardır. Bağlı bulundukları doktrin manişheizmle müslüman lığın ve eski İran dininin karışığıdır. Aralarında bir gelenek olara.k saklanır, hiç bir kitabın yardımı olmadan babadan oğula geçer; çünkü yazmayı, okumayı öğrenmek onlara yasaktır. Kitap olmaması, şüphe yok ki, islam tarihçilerinin bu tarikata ancak üstünkörü dokunmalarının, bu adla küfre sapmış hainleri,

gaddar barbarları, Allahın lanetine uğramış, peygamberlerinin dininden sapmış insanları anlatmalarının nedenidir. Bundan ötürü Yezidîlerin inançları hakkında, şimdi onlar arasında görülenler sayılmazsa, esaslı hiç bir bilgi elde edilemiyor.

Yezidîlerin birinci ilkesi şeytanın dostluğunu sağlamak, onu savunmak için silaha sarılmaktır. Bundan ötürü, yalnız onun adım anmaktan değil, ahenkçe bu ada yaklaşan bir deyim kullanmaktan bile çekinirler. Örneğin, bayağı dilde nehre şatt deniyor, ama bu sözcüğün, ahenk bakımından, şeytanın adıyla hafif bir ilişkiliği olduğu için Yezitler nehre ave mazen, yani büyük su derler. Buna benzer bir örnek, daha: Türkler sık sık şeytana lanet okur, bunun için de lanetleme anlamına gelen nal (nalet) sözünü kullanırlar; Yezidîler buna benzer bütün kelimeleri kullanmaktan dikkatle kaçınırlar. Bunun için at nalı anlamına da gelen nal yerine at ayakkabısı tabanı demek olan sol kelimesini kullanırlar; asıl dilde at nallayıcısı demek olan nalbant yerine sulker kullanırlar ki, ayakkabı tamircisi demektir. Onların yaşadıkları yerleri gezen bir kimse şeytan, lanet sözlerini kullanmamaya, hele şeytana lanet sözünü söylememeye çok dikkat etmelidir; yoksa fena bir davranışla karşılaşır, kendini büyük bir tehlikeye koyar, hatta onu öldürürler bile. İşler onları Türk kentlerine çektiği zamanlar onlar için yanlarında şeytana lanet etmekten daha büyük bir hakaret olmaz; eğer bu ihtiyatsızlığı işleyen kimse ezidîler tarafından yolda raslanır, tanınırsa kendisinden öç alınmak gibi büyük bir tehlike ile karşılaşır. Herhangi bir cinayet yüzünden Türk adliyesince tutulan, ölüme mahkum edilen bu tarikat üyelerinin, kendilerine verilen imkandan faydalanıp şeytana lanet ederek kurtulmaktansa ölümü tercih ettikleri çok defalar görülmüştür.

Yezidî dilinde şeytanın adı yoktur. Onu anmak için en çok yararlandıkları yol : Şeyh Mazen - Büyük Baş • kan'dır. Bütün peygamberleri, hristiyanlarca ululanan, Yezidî yakınındaki manastırlara adlarını vermiş azizleri tanıyorlar. Bütün bu azizleri, dünyada yaşadıkları zaman öbür insanlardan ayıran şeyin, şeytanın onlarda az veya çok kalmış bulunması olduğuna inanırlar. Özellikle o, onlara göre, en çok Musa'da, isa'da, Muhammed'de görün müştür. Bir kelime ile, onlara göre Allah emreder, ama emirlerinin yerine getirilmesini şeytanın gücüne bırakır.

Sabahleyin güneş doğmaya başlar başlamaz kendilerini dizüstü yere atarlar, bu yıldız karşı alınlarını top-

76

rağa koyup yere kapanırlar. Bu ibadet için insanlardan -uzak bir yere giderler; bu ödevi yerine getirinceye kada kendilerini 'kimsenin görmemesi için ellerinden geleni yaparlar; duruma göre, bu ödevi yerine getirmekte kendilerini mazur bile görürler.

Oruç tutmazlar, namaz kılmazlar, din işlerini boşlamakta kendilerini mazur göstermek için Şeyh Yezid'in, kendi mezhebine inanan herkes için, dünyanın sonuna kadar bunları yerine getirdiğini, vahiylerinde bunun için olumlu bir inanca aldığını söylerler. Bundan ötürü da okuma, yazma öğrenmek onlara yasak edilmiştir. Bununla birlikte, bütün kabile reisleri, bütün köyler Türk büyüklerinin, paşaların yolladıkları mektupları okutmak, tercüme ettirmek, onlara karşılık vermek için parayla bir müslüman bilgin tutarlar. Aralarındaki iş ilişkilerinde, başka dinden olan bir kimseye hiç güvenmezler. Tarikat -lerinin adamlarına bütün buyruklarını sözlü olarak yollar, sözlü olarak iş ismarlarlar.

Namaz kılma, oruç tutma, kurban kesme olmadığı gibi, hiç bir bayramları da yok. Bununla birlikte, ağustos ayının 10 unda şeyh Adi'nin mezarı yakınında dernek kurarlar, uzak yerlerden gelen bir çok Yezidîler burada toplanırlar, bütün gün, bütün gece dernek devam eder.

Dernekten beş veya altı gün önce ve sonra küçük kervanlar, Musul ve Kürdistan ovalarında her zaman birkaçı bir arada yolculuk eden bu hacıların hücumuna uğramayı göze alırlar; bu hacın can sıkıcı bir olaya neden olmadan geçtiği yıl azdır.

Anlattıklarına göre, kocaya varmamış kızlar dışta kalmak üzere, bir çok Yezidî kadını yakın köylerden bu toplantıya gider, o gece iyice yiyip içtikten sonra bütün ışıkları söndürür, şafak

sökmeye başlayacağı, herkesin dağılacağı zamana kadar artık konuşmazlarmış. Bu sessizlik içinde ve karanlık örtüsünün altında neler olduğu göz önüne getirilebilir.

77Yezidîlerde marulla kabaktan başka hiç bir yiyecek yasak değildir. Evlerinde buğday ekmeği pıgırılmaz, yalnız arpa ekmeği pişirirler. Bunun nedenini bilmiyorum.

Yeminlerinde Türkler, Hristiyanlar, Yahudiler arasında kullanılan her zamanki formülleri kullanırlar, ama kendi aralarındaki en güçlü yeminleri Yezid'in bayrağı üstüne, yani dinleri üstüne yaptıkları yemindir.

Bu tarikatçılar yakınlarında bulunan hristiyan manastırlarına çok saygı gösterirler. Onları ziyaret ettikleri zaman bahçe kapısından girmeden önce ayakkabılarını çıkarırlar, yalınayak yürüyerek kapıyı, duvarları öperler; bununla adını manastıra vermiş azizin himayesini sağlamayı düşünürler. Hastayken rüyalarında bir manastır görseler iyileşir iyileşmez günlük, balmumu, bal ve başka adaklarla onu ziyarete giderler. Orada dört saate yakın kalırlar, çıkarken gene duvarları öperler. Manastırın baş keşişi olan patrikin veya piskoposun elini çekinmeden öperler. Türk camilerine ise girmekten çekinirler.

Yezidîler, mezheplerinin kurucusu Şeyh Adî'nin mezarını koruma işiyle ödevli aşiretin şeyhini dinî şef tanırırlar. Bu "mezar prens Amadia'nın idaresinde bulunur. Bu aşiretin başkanının her zaman Şeyh Yezid'in torunlarından olması gerektir: Prenslige Yezidîlerin isteği ve birkaç kese hediye ile yerleşir. Bu tarikatçıların dinî şeflerine karşı besledikleri saygı o kadar büyüttür ki, eski gömleklerinden birini kefen olarak alabildikleri zaman; kendilerini çok mutlu sayarlar : Öbür dünyada bunun kendilerine çok elverişli bir yer sağlayacağına inanırlar. Bazıları böyle kutsal bir emanet için kırk kuruş kadar veriyor, gömleği bütün olarak alamazlarsa bir parçasına da razı oluyorlar. Bazan şeyhin kendisi gömleklerinden birini hediye yollar. Yezidîler elde ettikleri bütün soygun ganimetlerinin bir bölümünü, tarikat üyelerine gösterilen konukseverliğin doğurduğu giderleri karşılamak üzere gizlice bu yüksek şefe gönderirler.

Yezidîlerin bası köçek denen başka bir kişiyi de yanında her zaman bulundurur, onun öğüdü olmadan hiç bir şey yapmaz. Köçek'e tarikat şefinin kâhini gözüyle bakılır, çünkü doğrudan doğruya şeytandan vahiy almak imtiyazını taşır. Bunun için, eğer bir Yezidî herhangi önemli bir işe girişmekte tereddüt ederse fikrini sormak için Köçek'i görmeye gider, ama bir miktar parayı gözden çıkarmadan da işi olmaz. Köçek öğüdünü vermeden önce, yanıtının ağır basması için boylu boyunca yere uzanır, örtünerek uyur, yahut uyuyormuş gibi yapar, sonra bu veya şu kararın uykuda "kendisine vahyedildi-ğini söyler : Yanıt vermek için bazan iki veya üç gece süre alır. Aşağıdaki örnek onun vahıylarına beslenen güvenin ne kadar büyük olduğunu gösterir. Bundan aşağı yukarı kırk yıl önce Yezidî kadınları da tıpkı Arap kadınları gibi, sabundan kazanmak için çivitle boyanmış mavi entari giyerlerdi. Bir sabah, beklenmedik bir saatte Köçek tarikat gefinin huzuruna çıkar, o gece kendisine mavi rengin uğursuzluk belirtisi olduğu, şeytanın hoşuna gitmediği yolunda bir vahiy geldiğini bildirir. Mavi rengi yasak etmek, bu renkteki bütün giyecekleri ortadan kaldırmak, beyaz elbiseler giymek yolunda bütün aşiretlere ulaklarla hemen emir göndermek için bu yeterli geliyor. Bu emir o kadar titizlikle yerine getiriliyor ki, bugün bir Türk'ün veya bir Hristiyan'ın evinde misafir kalan bir Yezidî'ye mavi bir yorgan verilse, yılın en soğuk bir mevsimi bile olsa, bu yorganı kullanmaktansa yalnız kendi elbiseleriyle yatmayı tercih eder.

Bıyıklarını makasla düzeltmek Yezidîler'e yasaktır, onları tabii halde büyümeye bırakmak zorundadırlar; bundan ötürü aralarında öyleleri var ki, ağızları nerdeyse görünmeyecek. Halep yakınlarında bir yerde bu tarikatın fakiran adıyla tanınmış kendi satrapları vardır, bağlarına kara kalpak giydikleri, aynı renkte de sarık sardıkları için sıradan halk bunlara karabaş der. Bir hastanın yanma çağırıldıkları zaman ellerini hastanın boynuna, omuzlarının üstüne korlar, bu emeklerine karşılık da iyi bir ödül alırlar. Ölen bir kimseye öbür dünyada mutluluk sağlamak için çağırılırlarsa, ölüyü giydirmeden önce ayaklarının üstüne dikerler, hafifçe boynuna, omuzlarına dokunurlar; sonra sağ ellerinin avuçlarıyla ona vurarak Kürtçe şöyle

hitap ederler: ara beheşt, yani cennete git. Bu tören için çok şey alırlar, 32 ödül verilirse memnun olmazlar.

Yezidîler ölenlerin ruhlarının, yararlık derecelerine göre, çok veya az bir mutluluğa erecekleri bir dinlenme yerine gittiklerine, isteklerini bildirmek için bazan akrabalarının, dostlarının rüyalarına girdiklerine inanırlar'. Bu inançta Türkler'le ortaklıklar. Mahşer gününde silah elde cennete gireceklerine de inanmaktadırlar.

Yezidîler birbirine bağlı olmayan birkaç kabile veya aşirete ayrılırlar. Yüksek tarikat şefinin cismanî egemenliği yalnız bir aşireti içine alır. Bununla birlikte, birkaç aşiret arasında geçimsizlik baş gösterince onları barıştırmak onun ödevidir. Bu iş de gösterdiği çabanın başarısızlıkla sonuçlandığı seyrek. Bu aşiretlerden birkaçı prens Culemerk'in topraklarında, öbürleri prens Cezi-rek'in ülkesinde yaşar; aralarında Diyarbakır" idaresine bağlı dağlarda yaşayanlar da var; diğerleri prens Ama-dia'nın ülkesi içinde bulunmaktadır. Bütün aşiretlerin Seyhan adını taşıyan en soylusu bu sonuncular arasındadır; mir, yani prens dedikleri şeyhleri hem yüksek dinî şef, hem Şeyh Adi'nin mezarının bekçisidir. Bu aşiretin

Diyarbakır-

80

işgal ettiği köylerin ağaları hep aynı aileden gelir; aralarında bir anlaşmazlık olsa, baş olmak için çekişebilir-lerdi. Bununla birlikte, bütün Yezidî aşiretleri arasında en güçlüsü, en korku saçanı Musul'la Habur nehri arasındaki Sincar dağında yaşayan, biri doğu kısmım, öbürü güneyi yöneten iki şeyh arasında bölüşülenidir. Çeşitli ve bol yemiş yetiştiren Sincar dağına sokulmak çok zor" dur; oradaki aşiret mızraklı süvariler bir yana, altı binden çok silahendaz çıkarabilir. Yıl geçmez ki, büyük bir kervan bu aşiret tarafından soyulmuş olmasın. Bu dağın Yezidîler'i Musul ve Bağdat paşalarına karşı bir çok savaşlarda dayandılar. Bu gibi durumlarda, her iki yandan pek çok kan döküldükten sonra para ile her şey düzeliyor. Bu Yezidîler gaddarlıklarıyla her yere korku saçıyorlar; soyguna çıktıkları zaman ellerine düşen insanları soymakla yetinmezler, ayrıksız hepsini öldürürler, eğer aralarında Muhammed'in veya müslüman büyüklerinin soyundan gelen bir şerif bulunursa, bir hizmet olacağını düşünerek, onu çok daha barbarca ve büyük bir sevinçle öldürürler.

Sultan, ülkesinde Yezidîler'e göz yumuyor, çünkü islam bilginlerinin düşüncesine göre (Taundan başka tanrı yoktur, Muhammet tanrının elçisidir) ana doğmasına bağlı herkesi, müslüman dininin buyurduğu şeylerin hiç birini yerine getirmese de, mümin tanımak gerekir. Öbür yandan, Kürt prensleri de Yezidîler'e özel çıkarları için göz yumarlar: Hatta kendi topraklarına ba halktan daha çok aşiret çekmeye çalışırlar, çünkü piyadesi de, süvarisi de güvenilir, cesur askerler olarak her türlü atak hareketlerde, köylere kentlere baskınlarda çok işe yarayan Yezidîler'den bu prensler, gerek kendi çevrelerindeki müslüman aşiretleri arasında itaatsizlik edenleri boyun eğdirmekte, gerek başka prenslerle savaşlarda çok yararlanırlar. Sonra, bütün müslümanlar bu tarikatçıların eliyle ölenlerin şehit sayılacaklarına kuvvet-81le inanırlar, bunun için, prens Amadia Türkler e verdiği ölüm cezalarını yerine getirmek için yanında her zaman bunlardan bir cellat bulundurmaya dikkat eder. Yezidî-ler de Türkler'e karşı aynı görüşü taşırlar, karşılıklı bu: Eğer bir Türk bir Yezidî'y'i öldürürse tanrıyı memnun edecek bir iş yapmış olur, bir Yezidî bir Türkü öldürürse büyük şeyh için, yani şeytan için çok değerli bir iş yapmış sayılır. Amadiya celladı prensin hizmetinde birkaç yıl kaldıktan sonra yerine gelecek kimseni11 de kendisi gibi değerlilik kazanması için görevini bırakır- Cellat görevini bıraktıktan sonra nereye giderse onu saygıyla karşılarlar, Türk kanıyla kutsallaşan elini öperler.

Tersine, iranlılar ve Ali'nin mezhebini olan bütün müslümanlar kendi topraklarında Yezidîler'e tahammül edemezler; kaldı ki, bu tarikatçıları aralarında sağ bırakmaları yasaktır. Yezidîlerle savagta onların karılarını, çocuklarını esir almaya, onları kendi özel işlerinde kullanmaya ya satmaya Türkler'e izin verilmiştir. Türkler'e karşı aynı şekilde davranmaya izinli olmayan Yezidiler onların tümünü öldürürler. Bir Yezidî, Türk olmak isterse hiç bir

törene gerek yok, şeytana lanet etmesi yeter, sonra rahatça Türkler gibi namaz kılmayı öğrenebilir Ç Yezidîler doğduktan sekiz gün sonra sünnet Bilirler. Bütün Yezidîler Kürtçe konuşurlar ; aralarında Türkçe ve Arapça bilenler var; bu dillerde konuşan kimselerle sık sık görüşmek durumundadırlar; sonra, kendi özel işlerini tercüman kullanmadan tam bir güvenle de görmek isterler. Kuşku yok ki, Yezidîler'in daha bir çok sapkınlıkları, boş inanları var, ama kitapları olmadığı* için anlatıktla- Puşkin'in burada belirleyemediği, Yezidiler'in Kitab'ül Cilve * ile Mushaf Reş (Kara Kitap) adlarında iki kutsal kitapçıkları bulunmaktadır («!.)•

82

rım ancak öğrenebildiklerimdir. Hem sonra, sözüm ona vahiy yüzünden onlarda bir çok şeyler değişiyor, mezheplerini temelinden öğrenmenin zorluklarını attırıyor bu40,

40 «Yezidî mezhebi üstüme bir mot» un yazarı Puşkin değildir. Şair bu yazıyı 1809 tarihinde Paris'te basılmış Fransızca bir kitaptan aldı. Yazarı Irak'ta uzun yıllar misyonerlik etmiş Gardzoni adlı bir papazdır. Puşkin bu yazının Fransızcasını olduğu gibi «Erzurum Yolculuğu» ne ekledi Anlaşılan Yezidîler üstüne o zamana kadar söylenen ve yazılanları yalanlamak istiyordu. Rus ordugahındaki bir Yezidî şefiyle yaptığı konuşmayı III üncü bölümde Puşkin şöyle anlatıyor :

«Yezidî mezhebi hakkında gerçeği öğrenmeye çalıştım. Soruma verdiği karşılıkta: Yezidîlerin şeytana taptıkları söylentisinin bos -bir masal olduğunu, tek bir tanrıya inandıklarını söyledi. Onların inancına göre şeytana lanet okumak gerçekten de yakışsız, bayağı bir şeydir çünkü o (şeytan) şimdi zavallıdır, ama zamanla bağışlanabilir, Allahın merhametine sınır konmaz.

Bu açıklama beni yatıştırdı. Yezidîlerin şeytana tapmadıklarına çok memnun oldum; sapıncıları bana artık çok daha bağışlanabilir geliyordu.»EKLER, NOTLARTÎFLİS

ERZURUM YOLU

Teleti	— 14
Kodı	— 11
Büyük Şulavc'ri	— 27
Samisi menzili	— 20
Akzibeuk menzili	— 19 1/3
Celaloğlu kalesi	— 19 1/2
Gergera menzili	— 13
Kışiyakski	— 16
Amamlı	— 13
Bekant	— 15
Gumri kalesi	— 27
Gamumlu köyü	— 28
Halivoğlu köyü	— 18 1/2
Kars	— 21
Kotanlı köyü	— 24
Çiçihli harabeleri	— 22

înce-su çayı (14-18 hazi- 12 rana kadar Sagan-lu tepesinde ordugahımızın bulunduğu yer)

Hün-gar-su çayı —

Verst

Bezobdal'dan Geçiş

Kars'dan Köprükö-ye kadar Milli - düz üstünden giden başka bir yol Kotanlı köyü - 24 verst

Deli - Musa - Purup doğal sınırı 30 verst Sagan-lu dağlarının tepesindeki Ker vansaray

harabele-leri -12 verst

Hakkı Paşa ordugahının bulunduğu-ğu Milli-Düz doğal sınırı - 7

86

Zengin-su

Zivin kafesi Ardos köyü Büyük Köprüköy (Araş köprüsü) Hasankale Erzurum

13 16

12 24

26

14 1/2 35

Mincegert kalesi-9 Sıcak suların, maden sularının bulunduğu Cerımik ırmağı -10 1/2

Hosan -12 Köprüköy - 25«ERZURUM YOLCULUĞU» NA GİRMEYEN YOL

NOTLARINDAN BİR PARÇA

Erzurum'dan Tiflis'e yollandık. Öz yurtlarına dönen sınır Kazaklar'ından 30 kişi bize muhafızlık ediyordu. Karşıdan onlara doğru gelen bir sınır muhafız alayı görüldü. Kazaklar hemşen lerini tanıdılar, atlarını onlara doğru sürdüler, neşeli neşeli tük fek ve tabanca atarak onları selamladılar. Her iki kalabalık bir birine yaklaştı-, at üstünde kucaklaştılar; çabucak haber değiş tokuşu ederek, duman ve toz bulutları içinde yeni veda atışlarıyla ayrıldılar, bize yetiştiler.

—• Ne haberler var? — diye atını sürüp yanıma gelen Kazak çavuşuna sordum, — evde bir yaramızlık yok ya?

— Hamdolsun, — diye karşılık verdi, — benim ihtiyarlar sağ; karım iyi.

— Onlardan ayrılmış çok oldu mu?

— Üç yıl oldu, tüzüğe göre bir yıl hizmet etmem gerekti, ama...

— Söylesene, — diye genç bir topçu subayı sözünü kesti, — sen yokken karın doğurmadı mı senin?

— Çocuklar yok diyor, — diye neşeli çavuş karşılık verdi.

— Peki sen yokken kırış... madı mı?

— Birazcık, duyulan...

— E, bunun için onu dövmeyecek misin?

— Ne diye döveyim? Ben günahsız mıyım sanki?

— Doğru. Ya senin' hemşeri, — diye başka bir Kazak'a ben sordum, — Köroğkı böyle namuslu mu, çavuşunku gibi?

— 'Benimki doğurdu, — diye canı sıkıldığını gizlemeye çalışarak karşılık verdi.

— Allah ne verdi?

— Oğul.

— Peki hemşeri, dövecek misin karını?

— Hele bakalım, kışlık otu hazırladıysa bağışlarım, hazır-lamadıysa döverim.

— İş değil bu, — < diye arkadaş sözü aldı, — döversin, ama sonra ihtiyar Çerkasov gibi acısını çekersin. Cerkasov genci'-ğinden beri güçlü kuvvetli, öfkeliydi, onun da başına senin başına gelen gelmişti, karısını öyle bir dövdü ki, kadın ondan sonra 30 yıl kötürüm yaşadı. Oğlunun başına da aynı dert geldi;; o da genç avradını dövmeye başladı. İhtiyar babası ona: dinle İvan, dedi, bırak onu, ananın haline bak bir, ben de gençliğinde onu aynı şey için dövdüm, ama hayat zehir oldu.

— Şimdi sen, — diye çavuş devam etti, — karını bağışla... Şey etti mi — sık sık yağmurun altına yolla.

— Peki, peki, bakalım, — diye bir Kazak yanıt verdi.

— Ya sen, — diye ben sordum, — böyle bir şeyle karşı-laşsan ne yaparsın?

— Ne yapacaksın, besler, kendi öz kim-sen gibi sorumluluğunu taşımayı boynunun borcu bilirsin.

— Öfkeli, — diye çavuş bana fısıldadı. — Karısı şimdi kaçışına çıkmaya görsün, öldüresiye döver.

Kazak hakkının safyürekliği üzerinde beni düşündürdü bu.

— Sizde erkekler kaç yaşında evlendirilir? diye sordum.

— 14 yaşında.

— Çok erkertı koca karısının hakkından gelemez.

- Kaynata cinsse yardım eder. Bak bizde ihtiyar Suslov oğlunu evlendirdi, kendine torun da yaptı.JAMES JOYCE

U L YSSES

Türkçesi

Yaşar Günenç

Türkiyeli okurlar bu çeviriyle Joyce labirentine girdiler. Okumanın üniversitesi.

*

YILMAZ GÜNEY

ÖLÜM BENİ ÇAĞIRIYOR

— Gençlik Öyküleri —

Anadolu'nun yetiştirdiği büyük sanat adamı Yılmaz Güney'in hem gerçeküstü hem olağanüstü öyküleri. Kitabın sonunda sanatçıyla yapılan bir söyleşi de yer almaktadır. 4. BasımFRANZ

KAFKA

DEĞİŞİM

Türkçesi

Vedat Günyol

Gregor Samsa'nın acıklı, olağanüstü öyküsü. Kafka'ya hayranlığımızı çoğaltan bir kapıt. 6. Basım

ORTAÇAĞ ÖYKÜLERİ

(değişik yazarlardan yapılan bir seçki]

NEFZAVİ'DEN ÖYKÜLER

şeyh Nefzavi'nin dünyaca ünlü Kokulu Bahçe kitabından seçilen en- güzel örnekler. Yüzyıllar önce yaşanan erotizm. İki kitap bir ciltte toplanmıştır. Sevimli cep kitabı boyutunda.

Yaşar Günenç'in Türkçesinden okuyacaksınız.

AVRUPALI YAZARLARDAN ÇOCUKLARA ÖYKÜLER

Türkçesi

Haydar Uzunyayla

Türkçede bir benzeri daha yok. Yediden yetmiş her kesimin Zevkle okuyacağı bir kitap.PIERRE BOURGEADE ÖLÜMSÜZ BAKİRELER

(oyun) Türkçesi

Yaşar Günenç

Türkiye sahne dünyasında devrim yapılacak! Olağanüstü bir oyunla karşı karşıya olacaksınız. (çıkıyor)

AYDIN DOĞAN KÖR PENCERE

İnsanın ufkunda iki pencere vardır, biri karanlığa bakar • biri aydınlığa. Öykü boylarında öykü - oyun tadında. (çıkıyor)

YABA YAYINLARI

P.K. 404 Ulus 06043/ANKARA Tel Fax: 3166400-3476266

ARALİK 1993

DEVLETBu kitap, Patates Baskı Ekibi tarafından tek kopya olarak, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Görme Engelliler bölümünde kullanılmak üzere görmeyen okuyucuların yararlanabileceği hale dönüştürülmüştür.

Bu çalışma Patates Baskı'nın söz konusu kamu hizmetine destek sağlamak amacı ile gönüllü olarak yürüttüğü bir faaliyettir.